

[o1]Johdanto: Länsi-Suomen maaseudun tilattomat tutkimustehtävänä

Riikka Miettinen ja Ella Viitaniemi

Tilattomat ja säätyjärjestelmän ulkopuolella tai reunoilla olevat ryhmät, kuten torpparit, palkolliset, sotaväki ja itselliset, muodostivat paitsi määrältään myös merkitykseltään huomattavan osan varhaismodernin ajan maaseutuväestöstä. Silti perinteistä historiakuvaa hallitsee käsitys homogeenisestä ja staattisesta sääty- ja talonpoikaisyhteiskunnasta, jossa maanviljely ja -omistus yhdisti suurinta osaa väestöstä.

Teoksen punaisena lankana ja ydinkysymyksenä on se, millainen merkitys ja asema tilattomilla oli Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800. Tilattomia lähestytään toimija- ja toimintakeskeisestä sekä sosiaalishistoriallisesta näkökulmasta ja tarkastellen tilattomuutta prosessina. Teos kattaa maaseudun tilattomuuden koko kirjon ja käsittelee kaikkia tilattomien ryhmiä. Teos muodostaa kokonaiskuvan tilattomuudesta kaikessa monimuotoisuudessaan. Suurimmassa osassa tekstejä tilattomuutta käsitellään yksittäisen ammatti- tai erityisryhmän kautta, sillä tilattomat muodostivat erittäin heterogeenisen ryhmän. Eri ammattiryhmillä, kuten palkollisilla, sotilailta ja käsityöläisillä oli omat lainsäädännössä määritellyt erityisoikeutensa ja velvollisuutensa. Kirjan artikkelit osoittavat, kuinka tilattomien alaryhmillä oli erilaiset suhteet maankäyttöön, paikallisyhteisöön, tiloihin ja kotitalouksiin.

Teoksessa tarkastellaan neljää pääteemaa: 1) tilattomien merkitys ja asema työvoimana, 2) tilattomien suhde maanomistukseen, -käyttöön ja viljelyyn käytännössä, 3) tilattoman väestön kategorisointi, 4) sosiaalinen liikkuvuus ja tilattomuuden synty sekä tilattomuus elämänvaiheena. Näiden näkökulmien kautta saadaan toiminnallinen ja rakenteellinen tutkimusote tilattomiin ja tilattomuuteen, määritellään ja käsitteellistetään tilattomuutta ja osallistutaan ajankohtaiseen kansainväliseen tutkimuskeskusteluun.

Kirjan artikkeleissa tuotetaan uutta, alkuperäislähteisiin perustuvaa tutkimustietoa ja arvioidaan uudelleen vanhoja oletuksia tilattomuuden ulottuvuuksista ja tilattomien ryhmien asemasta, määrästä, merkityksestä ja toiminnasta Länsi-Suomen maaseudulla. Jokainen artikkeli tekee uusia avauksia tilattomien tutkimuksessa sekä laajemmin väestö- ja sosiaalishistorian saralla.

Näkökulmat, kysymyksenasettelut ja tutkimustulokset täyttävät aikaisemman tilattomuutta ja tilattomia väestönosia käsittelevän tutkimuksen aukkoja. Vaikka jokaisessa artikkelissa on oma tarkempi tutkimuskysymyksensä ja -aiheensa, kukin niistä tarjoaa myös kokonaiskuvaa tarkastelemaisensa tilattoman ryhmän erityisyydestä, koostumuksesta, määrästä ja merkityksestä.

Teoksessa keskitytään ajanjaksoon 1600-luvulta 1800-luvun alkuun. 1600-luvulla Ruotsin valtakunnan hallintoa, verotusta, oikeuslaitosta, armeijaa ja kirkkoa kehitettiin. Nämä tahot tuottivat runsaasti monipuolista asiakirja-aineistoa, joka mahdollistaa tilattomuuden tunnistamisen ja tutkimisen. Ruotsin vallan aikana laadittiin maankäyttöä ja ammattiryhmiä koskevaa lainsäädäntöä, joka tuotti ja ylläpiti laajaa tilattomien joukkoa.

Vaikka monet näistä suurvalta-ajan ja hyödyn aikakauden asetuksista olivat voimassa myös Venäjän vallan aikana aina Suomen itsenäistymiseen asti, autonomian aika poikkesi monin tavoin aiemmasta. Venäjän alaisuuteen siirryttäessä esimerkiksi ruotuarmeija lakkautettiin ja torppien lukumäärä ohitti pian tilojen määrän. Teollistuminen ja kaupunkien kehitys muuttivat elinkeinorakennetta, mursivat sääty-yhteiskuntaa ja loivat uusia ansaintamahdollisuuksia tilattomille, jotka vielä esiteollisella ajalla olivat olleet pääosin riippuvaisia maataloudesta. Väestönkasvun räjähtämisen myötä 1800-luvulla tilattomuus sai uusia muotoja ja sen merkitys ja laajuus muuttuivat. Tilattomuudesta tuli yhä selkeämmin ylisukupolvista, ja syntyi merkittävä liikaväestöongelma. Keskittyminen aikaisempiin vuosisatoihin on luontevaa myös sen vuoksi, että tilattomuuden historiaa on tarkasteltu 1800-luvun osalta paljon,¹ kun taas ilmiön vanhemman historian tutkimus on jäänyt toistaiseksi vähäisemmälle huomiolle.

Teos käsittelee Länsi-Suomea, jonka voidaan karkeasti määritellä käsittävän Varsinais-Suomen, Satakunnan, Hämeen, Pohjanmaan ja osin Uudenmaan historialliset maakunnat. Näille alueille keskittyi suurin osa väestöstä, tiloista, viljelyalasta ja karjavarallisuudesta. Länsisuomalaiset maakunnat kuuluivat peltoviljelyalueeseen, ja niissä oli pääosin Itä-Suomesta eroava maanviljelyskulttuuri. Länsi-Suomen, eritoten Varsinais-Suomen, olot vastasivat pitkälti emämaa Ruotsin keskusalueiden ympäristöä.² Tilattomuuden tarkastelu useilta piirteiltään yhtenäisellä sekä muita läntisiä alueita muistuttavalla alueella antaa mahdollisuuksia jonkinasteisten yleistyksien sekä vertailujen tekemiselle.

Länsisuomalainen peltoviljely ja itäsuomalainen kaskiviljely tuottivat erilaisen kotitalous- ja perhemallin ja samalla erilaista tilattomuutta. Länsi-Suomessa tyypillistä oli myöhäinen avioituminen, oman kotitalouden perustaminen avioitumisen myötä sekä yleensä palveluksessa olo ennen avioitumista. Itä-Suomessa vallitsi suurperhetraditio (joint family), jolle oli ominaista varhainen avioituminen ja useammasta pariskunnasta koostuvat kotitaloudet. Maita kaskettiin ja

¹ Esim. Eriksson & Rogers 1978; Haapala 1983; Peltonen 1992; Rasila 1961; Söderberg 1978.

² Kaukiainen 1980, 66–79, 88–91; Nummela 2003, 143–144; Soininen 1974, 16–19. Soinisen mukaan Länsi-Suomi voidaan jakaa kolmeen peltoviljelyalueeseen: Länsi-Suomen peltoviljelyalue, eteläinen peltoviljelyalue ja Pohjanmaan peltoviljelyalue.

viljeltiin yhteisesti. Myös perheen ulkopuolisten jäsenten kanssa voitiin tehdä yhtiösopimuksia kaskiviljelyn hoitamiseksi. Läntisillä alueilla suuria kotitalouksia oli vain varakkaimmilla, jolloin pienempien perheyksiköiden järjestelmä tuotti itsessään tilattomuutta. Nuorten oli lähdettävä kodin ulkopuolelle palvelukseen eikä suku itäisen perinteen tapaan pitänyt nuoria pareja laajennetun kotitaloutensa piirissä. Länsi-Suomen vanhalle peltoviljelyalueelle myös sijoittui suurin osa suurtiloista ja kartanoista, joiden maataloustuotanto sekä ylläpiti että tuotti tilattomuutta ympäröivään yhteisöön. Tiiviimpi perhemuoto, kiinteä ja keskittynyt kyläasutus ja laajamittainen kartanotalous johtivat monimuotoisemman väestörakenteen muodostumiseen lännessä ja rannikolla.³

Tilattomuuden rakenteisiin vaikuttivat myös maankäyttö ja viljelymenetelmät, jotka nekin olivat erilaiset esimodernina aikana Länsi- ja Itä-Suomessa. Länsi-Suomessa viljeltiin pääasiallisesti peltoja jo keskiajalla, kun taas Itä-Suomessa pitäydettiin kaskeamisessa vielä 1800-luvulla.

Itäsuomalainen kaskiviljely oli ekspansiivista ja vaati suuren, laajennetun kotitalouden yhteistyöpanosta, mutta se tuotti myös runsaampia satoja. Näin ollen itäsuomalaisessa kaskiviljelykulttuurissa useammalla lapsella oli mahdollisuus osallistua kaskeamiseen osana laajennettua suurperhettä ja perustaa myös perhe. Sen sijaan länsisuomalaisen peltoviljelyn alueella periaatteessa vain yksi lapsista sai isännyyden ja sen viljelymahdollisuudet.

Peltoviljelyalueella kaskeamis- ja pellonraivausoikeudet olivat pitkälti sidoksissa tilanomistukseen ja niiden käyttö oli varsin rajoitettua. Näin ollen väistyvät perilliset ajautuivat helpommin tilattomiksi.⁴

Teoksessa tarkastellaan tilattomuutta maaseutu ympäristössä. Vaikka kaupungit vetivät työmahdollisuuksien perässä liikkuvaa tilatonta väestöä, valtaosa (noin 95 prosenttia) Suomen alueen väestöstä asui vielä 1700-luvulla maaseudulla. Kaupunkeihin suuntautuneen muuttoliikkeen merkitystä ei kuitenkaan voi unohtaa, sillä tilattomien liikkuvuus oli vilkasta niin Ruotsin valtakunnan sisällä kuin Itämeren alueen piirissä. Merkittävä osa Suomen alueen ulkopuolelle suuntautuneesta muuttoliikkeestä ja työsiirtolaisuudesta kohdistui Pohjanlahden länsipuolelle. Maaseudun tilattomat suuntasivat kaupunkeihin työ- ja oppimismahdollisuuksien

³ Suomen alueiden perhemallien ja kotitalouksien eroista mm. Jutikkala 1942, 23–26; Miettinen 2012; Nenonen 2018; Sirén 1999; Waris 1999, 59–61, passim.

⁴ Tämän tutkimuksen kohdealueista Uudenmaan, Satakunnan ja Hämeen ydinalueilla kaskesta saatiin vain alle kymmenesosa syömäviljasta. Jonkin verran enemmän kaskeamista tapahtui Pohjanmaan latvavesistöissä sekä Satakunnan ja Hämeen pohjoisosissa. Jutikkala 2003, 454–455; Kaukiainen 1980, 66–79, 88–91; Nenonen 2018; Nummela 2003, 143–144, 148; Orrman 2003a, 90–98; Orrman 2003b, 116–117; Soininen 1974, esim. 16–19, 166–174. Kaskiviljelystä tarkemmin esim. Soininen 1974, 54–65.

perässä tai esimerkiksi kerjuulle ja hospitaaleihin. Kaupungeissa oleskelu saattoi kuitenkin jäädä lyhyeksi elämänvaiheeksi, jonka jälkeen palattiin kotiseudulle.⁵

[o2]Tilattomuuden määritelmä

Tilattomuutta tarkastellaan tässä teoksessa monitahoisena ja dynaamisena sosiaalisena ja hallinnollisena ilmiönä, joten se vaatii myös erilaisia määritelmiä. Hallinnollisesta ja kruunun näkökulmasta maaseudun tilaton väestö voidaan nähdä vastakohtana talonpojille, jotka omistivat tai pitivät hallussaan vakaalla asukasoikeudella ja viljelivät verotettua maata (hemman). Tilaton oli henkilö, jolla ei ollut vero- tai perintötilonpojan (skattebonde), kruununtalonpojan (kronobonde) tai perintörälssitalonpojan (frälsebonde) oikeudellista asemaa ja kokotilanviljelijöiden maankäyttöön liittyviä hallinta-, perintö- ja myyntioikeuksia sekä velvollisuuksia. Maaseudun tilaton on tässä teoksessa talonpoikaiseen (maatalous)väestöön (ei säätyläisiin) kuuluva henkilö, joka eroaa talonpojista maanomistuksen ja siihen liittyvien yhteisöllisten nautintaoikeuksien (esimerkiksi metsävarojen ja vesialueiden käyttö) sekä poliittisten oikeuksien, mutta myös velvollisuuksien, puutteella. Näin ollen maaseudun tilattomat määrittyivät negaation kautta sosiaalisesti ihmisryhmäksi, jolta ikään kuin puuttui talonpoikaissäädyn keskeisin ominaisuus eli vahva ja verrattain vakaa ja kiinteä side maatilan omistukseen tai hallintaan.⁶

Aikalaiset tunnistivat tilattomuuden ilmiön sekä tilattomat muista poikkeavana ja erillisenä väestöosana (obesuttna), jolta puuttui kiinteä (maa)omaisuus. Esimerkiksi lainsäädännössä ja kruunun asetuksissa käsitellään toistuvasti tilattomiin liitettyjä ongelmia. Talollisista ja säätyläisistä poiketen tilattomia koskettivat erilaiset velvollisuudet ja rajoitukset, kuten palveluspakko ja tarkemmat muuttokiellot.⁷

Tilattomuuden käsitteen monimutkaisuutta kuvastaa se, että jo yksittäinen maatila (hemman) saattoi pitää sisällään monenlaisia sosiaalisia kerrostumia. Talollisiin ja isäntäväkeen kuului luonnollisesti isäntä, emäntä ja heidän kotona asuvat lapsensa. Syytingillä elävä tilan entinen isäntäpari muodosti usein oman erillisen ruokakuntansa, joka vastasi osaltaan tietyistä veroista ja

⁵ Esim. Broberg 1980; Koskinen & Miettinen 2017b, 143–158; Kuisma & Leppänen 1990, 72–77; Laitinen 2018; Lamborg 2018, 37–44; Paloposki 1981; Solantie 2012, 107–110; Tarkiainen 1990; Villstrand 1989. Ks. myös Haapala & Toivo 2007, 101; Heckscher 1980 (1941), 159–163.

⁶ Vastaavanlaisia määritelmiä: Jutikkala 1942, 193, 195; Soininen 1974, 15, 28–32, 36. Maan hallintaan ym. liittyvistä oikeuksista, ks. Bäärnhielm 2014; Lindström 2014; Norring 2016; Wästfelt 2014; Ågren 1997.

⁷ Förvaltningshistorisk ordbok: *besutten*, *obesutten befolkning* ja SAOB: *obesutten*. Tilattomista erityisryhmänä lainsäädännössä, ks. esim. Riikka Miettisen artikkeli itsellisistä tässä teoksessa ja Villstrand 1989, 15–17.

velvollisuuksista. Syytinkijärjestelmän alaisia ei voida pitää sinänsä tilattomina, koska heillä oli järjestelynsä ja asemansa kautta kiinteä tilan (hemman) jäsenyys. Myös talojen työikäiset pojat ja tyttäret tulkitaan tässä teoksessa talollisiksi silloin, kun he asuivat kotitilallaan eivätkä muodostaneet omaa ruokakuntaansa.⁸ Sen sijaan tilalla asuvia isäntäparin aikuisia lapsia ja sisaruksia voidaan pitää tilattomina, jos he muodostivat oman erillisen ruokakuntansa. Kruunun näkökulmasta heitä pidettiin usein tilattomana liikaväestönä. Tilattomiksi lasketaan myös talon palveluksessa olevat piit ja rengit ja esimerkiksi elätit. Vaikka palkolliset kuuluivat isäntänsä kotitalouteen, ja useimmiten myös sen ruokakuntaan, he olivat selkeästi niin maankäyttöoikeuksiin liittyvän asemansa kuin tilanteensa puolesta tilattomia. Oman kotitaloutensa ja ruokakunnan muodostivat myös tilan osaa viljelevät torpat sekä tilan vuokratontilla asuvat mäkitupalaiset. Torpparit ja muut maanvuokraajaryhmät voidaan lukea tilattomien joukkoon, koska heiltä puuttui talonpojan tai kokotilanviljelijän oikeudellinen asema ja maankäyttöön liittyvät hallinta-, perintö- ja myyntioikeudet sekä velvollisuudet.⁹ Sen sijaan lampuoteja eli kokotilan vuokraajia käsitellään tässä teoksessa talollisuuden ja tilattomuuden välimaastossa olevana ryhmänä heidän epävarman asemansa ja rajallisten maanhallintaoikeuksiensa takia.

Tilaton väestö ei siis muodostanut yhtä yhtenäistä ryhmää, vaan tilattomuus oli monikerroksellinen, ajoittain vaihteleva ilmiö. Tilattomuutta lähestytään tässä teoksessa yhteiskunnallisen aseman lisäksi myös tilanteena, joka kosketti suurinta osaa väestöstä vähintäänkin lyhytkestoisena elämänvaiheena. Esimerkiksi talojen väistyvät perilliset yleensä lähtivät kotitilalta 15–20-vuotiaina palvelukseen renkeinä ja piikoina lähiseudun muissa taloissa ja olivat tuolloin tilattoman tilanteessa ja asemassa, mutta he saattoivat myöhemmin avioitua tilallisen kanssa ja palata talolliseen talonpoikaissäättyyn.¹⁰

Säätyläisiä ja virkamiehiä, jotka tavallisesti omistivat maata tai pitivät hallussa virkatiloja, ei voida pitää tilattomina, eikä heitä pidetty käsiteltävänä ajanjaksonakaan tilattomana väkenä. Heidän sääty- tai virka-asemansa ja niihin liittyvät privilegionsa tekivät heistä hallinnollisesta ja oikeudellisesta näkökulmasta erityisryhmänsä.¹¹ Tässä teoksessa kuitenkin osoitetaan, että myös

⁸ Ks. myös Jutikkala 2003, 448–449 ja Förvaltningshistorisk ordbok: *matlag*, ruokakunta.

⁹ Vastaavasti esim. Soininen 1974, 28–32, 36.

¹⁰ Koskinen & Miettinen 2017a, 112.

¹¹ Ks. myös Harnesk & Taussi Sjöberg 2001.

ylemmästä säätyasemasta saattoi päätyä tilattomuutta vastaavaan tilanteeseen. Varsinkin 1700-luvulla aleneva säätykierto uhkasi säätyläisten jälkeläisiä.

Eurooppalaisessa tutkimusperinteessä tilattomuus on saanut hyvin vaihtelevia määritelmiä. Maanomistus- ja nautintajärjestelmien ominaisuudet, esimerkiksi itäinen maaorjuus ja läntiset ja mannereurooppalaiset maanvuokraus-, omistus- ja kartanotalousjärjestelmät sekä yhteismaakäytännöt tuottivat erilaisia maan hallinnan ja tilattomuuden muotoja. Esimerkiksi jaottelut landless (maatton) – semi-landless/land-poor – landed taipuvat hyvin moneen.

Kansainväliset vertailut mahdollistaviin käsitteisiin ja määritelmiin ei olla vielä päästy.

Tilattomuuden tutkimus ja tilattoman väestön määrittely ja laskeminen riippuvat tutkijan valitsemasta lähestymistavasta, esimerkiksi maanvuokraajia voidaan perustellusti pitää joko tilattomina, tilallisina tai jossakin niiden välimaastossa.

Osa tutkijoista käsittelee maattomuutta jopa täydellisenä maankäytön ja -viljelyn harjoittamisen tai mahdollisuuksien puuttumisena. Tällainen määritelmä ei sovellu tilattomuuden ilmiöön esimodernin ajan Suomen tai Ruotsin alueella, jossa esimerkiksi yhteismaiden käyttö ja luvattomat maanvuokraus- ja muut järjestelyt sekä pienet kaali- ja kasvimaat kunkin mökin nurkilla olivat maan tapa. Ruotsin kontekstissa tilattomuus määrittyi verotetun maatilän (hemman) tai sen kiinteän jäsenyyden puuttumisen kautta. Ruotsin ja Suomen oloissa myös erämaiden, luonnonresurssien ja yhteismaiden suhteellinen runsaus sekä käytössä ollut maanluontojärjestelmä merkitsivät sitä, että tilattomuus ei vielä paisunut niin merkittäväksi ilmiöksi kuin tiiviimmin asutuilla Euroopan alueilla.¹²

[o2]Tilattomuus aikaisemmassa tutkimuksessa

Suomalainen vanhempien aikojen maaseutuväestöä koskeva tutkimus on ollut perinteisesti talonpoikaiskeskeistä. Maaseutuun liittyvässä historian tutkimuksessa on keskitytty ennen kaikkea talonpoikien ja säätyläistön asioihin väestön usein näkymättömän enemmistön eli tilattomien jäädessä syrjään. Kiinnostus talonpoikien historiaan pohjautuu 1800-luvulla virinneeseen kansankunnan identiteetin rakennusprojektiin, jossa haluttiin helposti lähestyttävien ja jäljitettävissä olevien talollisten kautta hahmotella "suomalaisten" sukujen juuria ja suomalaisuuden erityislaatua. Kansallisromantiikan aikakaudella keulakuvaksi nostettiin

¹² Vrt. esim. tilattomien määritelmät ja maanhallintajärjestelmien ym. ominaispiirteet ja erot Euroopan eri alueilla teoksessa Fischer et al. 1993 ja Frierson 2001.

itsenäinen, suomalainen, maatalviljelevä talonpoika (mies). Toki myös vanhempien aikojen pääelinkeino, maanviljelys, ohjasi huomiota talollisiin. Painotukset tulevat hyvin esiin historian klassikoissa, kuten Eino Jutikkalan, Yrjö-Sakari Yrjö-Koskisen ja Väinö Voionmaan kirjoituksissa. Talous- ja väestöhistoriassakin maatalouden kehitys ja talonpojat olivat pääosassa.¹³ Silti Eino Jutikkalan voi nostaa myös tilattomuuden historian tutkimuksen pioneeriksi, sillä hän sivuaa tilattomia ja tilattomuutta lähes kaikissa maaseutuväestöön liittyvissä kirjoituksissaan. Esimerkiksi 1930-luvulla ilmestyneessä Sääksmäen pitäjän historiassa ja hänen Suomen kulttuurihistoria -teossarjaan kirjoittamassaan väestöhistoriallisessa artikkelissa esimodernin ajan tilattomuus ja tilattomat on huomioitu varsin syvällisesti, tosin erityisesti tilattomien määrän kehitykseen keskittyen. Jutikkalan näkökulma tilattomuuteen onkin vahvasti talous- ja väestöhistoriallinen, mikä on ajalle hyvin tyypillistä. Esimerkiksi Jutikkalan väitöskirjassa Läntisen Suomen kartanolaitos Ruotsin vallan viimeisenä aikana tilattomia käsitellään nimenomaan työvoimana ja resurssina, jotka mahdollistivat kartanotalouden voimakkaan kasvun ja kehittämisen. Joka tapauksessa Jutikkala loi tilattomuuden tutkimukselle tärkeää pohjaa, ja hän on kaikkiin muihin suomalaisiin historiankirjoittajiin verrattuna kirjoittanut eniten aiheesta.¹⁴ Väestö- ja (maa)taloushistoriassa on kiinnitetty 1900-luvun kuluessa huomiota myös joihinkin tilattomuuteen liittyviin ilmiöihin, kuten autioitumiseen, perintöoikeuksien menettämiseen, talonpoikien taloudelliseen eriarvoistumiseen ja varallisuuseroihin sekä alenevaan säätykiertoon. Näkökulma painottuu kuitenkin talonpoikiin ja kiertyy maanomistuksen ja verotuksen ympärille.¹⁵ Myös taloushistoriallinen tutkimus on haastanut vanhentunutta historiakuva homogeneenisestä, maata viljelevästä sääty-yhteiskunnasta. Taloudellinen epätasa-arvo ja varallisuuserot olivat huomattavia niin säätyjen sisällä kuin erityisesti niiden välillä.¹⁶ Tilattomuutta tai tilattomia käsittelevää tutkimusta on tehty jo vanhastaan erityisesti paikallishistorian saralla: useimmat pitäjänhistoriat ja maakuntahistoriat sisältävät kirjoituslajin perinteitä seuraten osioita, joissa tarkastellaan alueen väestörakennetta ja eri väestöryhmien koostumusta. Talonpoikaispainotuksistaan huolimatta valtaosa paikallishistorioista sisältää lyhyen katsauksen tai jonkinlaisen maininnan alueen tilattomista. Tavallisesti teoksissa ei kuitenkaan

¹³ Esim. Danielson-Kalmari 1920–1933; Jutikkala 1934b; Jutikkala 1957; Jutikkala 1958; Suolahti 1909–1917. Ks. myös Norring 2016. Toki aikalaiset, kuten esim. Hannes Gebhard ja Topi Kallio, käsittelevät tilattomuuden ja erityisesti torppariuden ongelmia ja maakysymystä, mutta rajautuen lähinnä oman aikansa tarkasteluun (paitsi Gylling 1909).

¹⁴ Jutikkala 1932; 1934a; 1934b; 1949; 1957; 2003.

¹⁵ Esim. Jokipii 1956, 199–212; Jutikkala 1957, 188–191, 198–199, 374–375; Mäkelä 1979.

¹⁶ Bengtsson et al. 2017; Jutikkala 1953; Soltow 1981; Soltow 1985.

mennä väestörakenteen esittelyä syvemmälle.¹⁷ Samaan tapaan myös muun Pohjolan vanhemman historian tutkimuksessa tilattomat jäivät pääosin piiloon. Tosin 1900-luvun alkupuolella tehtiin muutamia, lähinnä kansatieteellisesti värittyneitä tutkimuksia, joissa hahmoteltiin tilattomien oloja ja toimintaa myös vanhempien aikojen Ruotsissa ja Tanskassa.¹⁸

Läntisessä Euroopassa kiinnostus tilattomia ja alaluokkia kohtaan virisi oikeastaan vasta työväenhistorian ja niin sanotun uuden sosiaalhistorian nousun myötä 1970-luvun taitteessa. Työläisten ja työväenluokan vanhempaa historiaa alettiin jäljittämään erityisesti Englannissa, jossa maaseudun tilattomien (rural tai farm labourers) yhteiskunnallinen ja taloudellinen merkitys haluttiin nostaa esiin.¹⁹ Samoihin aikoihin tilattomuuteen ja tilattomiin liittyvä sosiaalhistoriallinen tutkimus lisääntyi, kun huomiota kohdistettiin köyhyyden ja köyhäinhoidon vanhempaan historiaan.²⁰ Myös uuden kulttuurihistorian ja mikrohistorian esiinnousu vaikutti aiheiden valintaan, kun historiantutkimuksessa haluttiin tuoda unohduksiin jääneet, ohitetut väestönosat esille.

Vaikka innostus sosiaali- ja taloushistoriaan nousi suomalaisella ja ruotsalaisella tutkimuskentällä samoihin aikoihin, tilattomat jäivät yhä sivuosiin. Tilattomuus ja tilattomat otettiin kohteiksi erityisesti 1800-luvun ja sen jälkeisten aikojen sosiaalhistoriallisessa tutkimuksessa, kun intressinä oli hahmottaa erityisesti suomalaisen työväenluokan ja -liikkeen nousua sekä sisällissodan taustaa torpparikysymyksen kautta.²¹ Ruotsissa tilattomista kiinnostuttiin lähinnä työväenhistorian näkökulmista sekä kansainväliseltä kentältä virikkeitä saaneiden sosiaali-, talous- ja väestöhistorian painotusten myötä.²² Kuitenkin niin ruotsalaisessa kuin suomalaisessakin

¹⁷ Tilattomat ovat saaneet enemmän huomiota esim. Juhani Saarenheimon, Sakari Kuusen, Jorma Vappulan ja K. V. Åkerblomin paikallishistoriallisessa tuotannossa.

¹⁸ Uuden ajan alun Ruotsin tilattomiin tai tilattomuuteen liittyviä esityksiä lähinnä Granlund 1943 (kansatieteellisellä otteella tilattomista); Levander 1974 (1934) (kansatieteelliset painotukset, vanhempien aikojen köyhistä ja kerjäläisistä); Utterström 1957 (kansatieteellinen painotus, keskiössä vuodet 1720–1850) ja Wohlin 1908 (torppareiden, mäkitupalaisten ja itsellisten määrän kehityksestä ja lainsäädännöstä vuosina 1751–1900). Tanska: Skrubbeltrang 1977 (1940).

¹⁹ Tilattomien tutkimuksella on syvemmät juuret erityisesti englantilaisessa työväenhistorian tutkimuksessa sekä ns. kansatieteellisesti painottuneessa varhaisessa tutkimuksessa, mutta sielläkin maaseudun tilattomiin väestönosiin, (*rural labourers* ja laajemmin *the labouring people*, liittyvä tutkimus moninkertaistui oikeastaan vasta 1970-luvun lopulta lähtien. Esim. Everitt 1967; Fussell 1949; Hammond & Hammond 1913 (1967); Hasbach 1908; Hassell Smith 1989; Kussmaul 1981; Laslett 1961; Malcolmson 1981; Snell 1985; Spufford 1974; Stone 1966; Thompson 1991 (1963); Wrightson 1977; 1979; 1982. Kattavimpana vanhimpia aikoja käsittelevänä yleisesityksenä voidaan pitää Alan M. Everittin v. 1967 Englannin ja Walesin vuosien 1500–1640 maaseutu- ja maataloushistoriaa kokoavassa teossarjassa ilmestyneen kirjan lukua ”Farm Labourers”. Uuden ajan alun Englannin sosiaalhistorian tutkimuksen painotuksista ja kehityksestä, ks. esim. Hindle et al. 2013.

²⁰ Mm. Fairchilds 1976; Gutton 1974; Haesenne-Peremans 1983; Hufton 1974; Oxley 1974; Pound 1971.

²¹ Esim. Haapala 1986; Peltonen 1992; Rasila 1961; 1968; 2003.

²² Mm. Eriksson & Rogers 1978; Gaunt 1978; Löfgren 1978; Söderberg 1978; Winberg 1975.

vanhempiin aikoihin kohdistuvassa tutkimuksessa tilattomien merkitys ja toiminta jäi edelleen talonpoikien, porvarien ja aateliston jalkoihin. Esimerkiksi taloushistoriassa huomion kiinnittyessä tilattomiin esillä olivat lähinnä varhaisen teollisuuden ja käsityöläisyyden parissa työskentelevät ryhmät, vaikka näidenkin alojen parissa korostettiin talonpoikien ja säätyläistön merkitystä.²³ Uuden sosiaalishistorian vaikutukseen liittyvä tilattomien ryhmien esiinnousu näkyi kuitenkin suomalaisenkin historiantutkimuksen kentällä hetkellisesti, lähinnä 1980-luvulla, jolloin ilmestyi kourallinen tutkimuksia tietyistä ammattiryhmistä. 1800-lukua edeltävän ajan Suomen alueen maaseudun tilattomien ryhmien tutkimuksen avaajina voidaan pitää erityisesti Toivo Nygårdin ja Jorma Wilmin palvelusväkeen sekä Ulla Heinon ja Raimo Rannan käsityöläisiin liittyviä tutkimuksia²⁴ Myös Panu Pulma toi 1700-luvun köyhäinhoitoa käsittelevissä tutkimuksissaan näkyvästi esiin tilattomuuden kysymyksiä ja tilattoman väestön asemaan ja määrän kehitykseen liittyviä aiheita.²⁵

Muualla Euroopassa vanhempien aikojen tilattomien ja tilattomuuden tutkimus saavutti kuitenkin jo 1980-luvulla vakiintuneen tutkimusalan aseman. Erityisesti työn ja talouden historian saralla maattomien merkitys on tunnustettu, kun kiinnostuksen kohteina ovat olleet muun muassa uuden ajan alun protoindustrialismi²⁶, palkkojen kehitys²⁷, työntekijöiden liikkuvuus²⁸ ja sukupuolittunut työnjako²⁹. Monet tilattomien alaryhmistä ovat nousseet entistä useammin tutkimuskohteiksi ja pääosiin.³⁰ Lisäksi tilatonta väestöä enää harvemmin ohitetaan tutkittaessa jotakin laajempaa ilmiötä tai kehityskaarta. Viime vuosina uuden ajan alun tilattomien tutkimus on ollut virkistymässä lukuisten kansainvälisten artikkelikokoelmien³¹, tutkimusprojektien ja konferenssien myötä³².

²³ Esim. Heckscher 1980 (1941); Jokipii 1974; Jutikkala et al. 1980; Kuokkanen 1981; Soininen 1974; Vilkuna 1994; Virrankoski 1975. Ks. viite 79 käsityöläisiin liittyvästä tutkimuksesta. Ainakin mainintoja ruukkien tilattomista(kin) työläisistä: Boëthius 1951; Florén 1991; Lindström & Mispelaere 2015a; Lindström & Mispelaere 2016; Mispelaere 2013; Vilkuna 1994 ja 1996. Taloushistorian saralla vanhempien aikojen tilattomien taloudellisen merkityksen ja toiminnan tutkimus on yhä vähäistä.

²⁴ Heino 1984; Nygård 1989; Ranta 1978; Wilmi 1991.

²⁵ Pulma 1983; Pulma 1985; Pulma 1986.

²⁶ Esim. Berg et al. 1983; Duplessis 1997; Johansson 2001; Kerridge 1985; Kriedte et al. 1981; Lewis 1994; Lourens & Lucassen 1999; Muldrew 2011; van Nederveen Meerkerk 2008; Ogilvie & Cerman 1996; Woolf 1986; Wrightson 1991.

²⁷ Mm. Hindle 2013; Lambrecht 2003; Lane et al. 2004; van Nederveen Meerkerk 2010; Sharpe 2000.

²⁸ Mm. Lourens & Lucassen 1999; Lucassen 1984; Lucassen 1987; Royen et al. 1997.

²⁹ Esim. Fiebranz 2002; Haftner 2007; Haftner & Kushner 2015; Lane et al. 2004; Locklin 2007; van Nederveen Meerkerk 2007, 2008, 2010; Simonton 1998; Ågren 2017.

³⁰ Mm. Fumerton 2006; Hindle 2013; Hitchcock et al. 1996; King 2004; King & Tomkins 2003; Lambrecht 2003; van Nederveen Meerkerk 2007, 2008, 2010; Snell 1985.

³¹ Esim. Ilmakunnas et al. 2018; Ojala-Fulwood 2018; Ågren 2017.

³² Esim. maaseudun historiaan keskittyvässä Rural History -konferenssissa järjestettiin v. 2017 kolmiosainen, uuden ajan alun tilattomiin kotitalouksiin keskittyvä sessiorypäs, joka kokosi yhteen aiheen parissa työskenteleviä tutkijoita

Tilattomat on huomioitu entistä laajemmin 2000-luvulla ilmestyneissä väestö- ja taloushistoriaan liittyvissä yleisesityksissä sekä maakunta- ja pitäjänhistorioissa.³³ Silti suurin osa suomalaisesta ja ruotsalaisesta varhaismodernia aikaa koskevasta tutkimuksesta käsittelee edelleen talonpoikia tai säätyläistöä. Historiallisia ilmiöitä, muutoksia tai kehityskaaria tutkittaessa unohdetaan niiden tarkastelu myös tilattomien kannalta. Talonpoika tai talollinen (mies) on yhä eräänlainen hiljainen normi; talonpoikien tarkastelun kautta tehdään menneisyyttä ja koko väestöä koskevia yleistyksiä. Tilattomuuden ja tilattomien tutkimus on jäänyt lähinnä harvakseltaan ilmestyvien yksittäisten esitysten varaan.

Lisäksi tilattomuus on ollut perinteisesti varsin epämääräinen käsite suomalaisessa historiantutkimuksessa. Tutkijat ovat käyttäneet erilaisia luokitteluja sen suhteen, keitä ja millaisessa tilanteessa olevia väestöryhmiä on luettu tilattomien joukkoon. Samaan tapaan ruotsalaisessa tutkimuksessa tilattomuuden sisältö vaihtelee: toisinaan esimerkiksi kaikki maanvuokraajat katsotaan talollisiksi tai jopa maaseudun palkolliset jätetään pois tilattomia tarkasteltaessa. Kuten mainittu, tässä kirjassa tilattomuutta lähestytään tilanteena ja asemana, jossa henkilöllä itsellään ei ollut maanomistusoikeuksia tai kiinteää asemaa tällaisessa kotitaloudessa (hemman).³⁴

Tilattomia ja tilattomuutta käsittelevä suomalainen tutkimusperinne on siis olemassa, mutta se kaipaa uusia näkökulmia. Tilattomista mainittaessa viitataan yhä erityisesti vanhoihin historiantutkimuksen klassikkoihin, joissa on tehty tärkeää aiheeseen liittyvää perustutkimusta. Lisäksi tutkimusta on tehty joistakin tilattomien ammatti- ja erityisryhmistä, kuten palkollisista, sotilaista ja käsityöläisistä, mutta viime vuosikymmeninä tuotettu tieto on hajallaan lähinnä pitäjänhistorioissa ja yksittäisissä opinnäytteissä. Uuden ajan alun (noin vuosina 1500–1800) Suomen tai Ruotsin alueen tilattomuuden merkitystä ja ulottuvuuksia käsitteleviä tai kokoavia esityksiä on tehty erittäin vähän,³⁵ mikä jo osaltaan tekee tarpeelliseksi käsillä olevan tilattomien

ympäri Eurooppaa. Ruotsissa Uppsalan yliopistossa toimiva ja työn historiaan keskittyvä Gender & Work -projekti tarkastelee monia sukupuolittuneeseen työnjakoon ja muihin sosiaalishistoriallisiin teemoihin liittyviä kysymyksiä myös tilattomien kannalta. Julkaisuja erit. sukupuolittuneesta työnjaosta, mm. Jacobsson & Ågren 2011; Ågren 2017, osassa tilattomat vahvastikin esillä: Lindström 2016; Lindström 2017; Lindström & Mispelaere 2011; 2015a; 2015b; 2016.

³³ Esim. Koskinen et al. 2017; Rasila et al. 2003.

³⁴ Jutikkala 2003; Wilmi 2003, ks. uudemmat pitäjän- ja maakuntahistoriat kirjallisuusluettelossa, esim. tuoreemmassa Satakunnan historia -sarjassa.

³⁵ Ruotsinkieliset, enemmänkin kansatieteelliset yleisesitykset tilattomista: Granlund 1943 ja Utterström 1957; uuden ajan alun Ruotsin tilattomien (poislukien palkolliset) asemasta ja elinoloista yleisesti: Lindström & Mispelaere 2011 ja Lindström 2016; lyhyt suomenkielinen yleisesitys: Wilmi 2003.

koko kirjon yksiin kansiin kokoavan teoksen. Seuraavassa esitellään teoksen artikkeleiden näkökulmia ja uutta antia suhteuttaen niitä aikaisempaan tutkimukseen.

[o2]Uudet näkökulmat tilattomuuteen

Teoksen kaksitoista artikkelia on järjestetty neljään temaattiseen kokonaisuuteen. Ensimmäisessä osassa ”Ytimessä” käsitellään erilaisista näkökulmista määrältään merkittävimpiä tilattomien ryhmiä eli palkollisia (renkejä ja piikoja), käsityöläisiä, ruotusotilaita sekä heidän vaimojaan ja leskiään. Artikkeleissa tarkastellaan tilattomien asemaa sekä pohditaan heidän merkitystään maalaisyhteisön jäsenenä ja työvoimana. Toisessa kokonaisuudessa ”Kylänloppuiset” tarkastellaan kyläyhteisöjen sosiaalisen hierarkian pohjalla olevia tilattomien ryhmiä sekä niiden kategorisointia. Kolmannessa osuudessa ”Maanviljely ja tilattomat” keskiössä on tilattomien suhde maankäyttöön ja viljelyyn. Neljännessä kokonaisuudessa ”Kohti tilattomuutta” käsitellään sitä, miten tilattomiksi päädyttiin eri elämäntilanteissa. Kirja on jaettu näkökulmien mukaisiin kokonaisuuksiin, mutta samat kysymykset ja teemat kulkevat läpi teoksen.

Teoksen avaa Jorma Wilmin artikkeli maaseudun suurimmasta tilattomien ryhmästä eli palkollisista. Aiemmassa tutkimuksessa vanhempien aikojen palvelusväestä kiinnostuksen kohteena ovat olleet maataloudessa vuosipalkollisina työskennelleet rengit ja piiat. Keskiössä ovat olleet ennen kaikkea palkollisten määrä ja palkkaus ja näiden alueellinen vaihtelu sekä palkollislainsäädäntö.³⁶ Maaseudun palkollisista selvästi eniten on tarkasteltu piikoja,³⁷ kun renkien ohella monet muut palvelussuhteissa toimineet ryhmät ovat jääneet pitkälti sivuosiin.³⁸ Jorma Wilmin artikkeli renkien ja piikojen avioitumiskäytännöistä ja mahdollisuuksista sosiaaliseen nousuun perheen ja oman talouden perustamisen myötä nostaa esiin kansainvälisellä kentällä kasvavan kiinnostuksen kohteena olevan mutta aikaisemmassa Suomen aluetta koskevassa

³⁶ Mm. Harnesk 1990; Kallio 1913; Miettinen T. 2012; Miettinen T. 2015; Nygård 1989; Ojala 2009; Rahikainen & Vainio-Korhonen 2006; Svensson 1943; Wilmi 1991; Wilmi 2003.

³⁷ Miettinen T. 2012; Miettinen T. 2015; Rahikainen & Vainio-Korhonen 2006.

³⁸ Esim. paimenet, kirkon palvelusväki, kalastajat, kartanoiden, sahojen ja ruukkien ym. palkattu, tilaton työväki. Esim. ns. itsellisväkeen laskettuja ja vuodeksi tai lyhyemmiksi kausiksi palkattuja paimenia on tarkasteltu lähinnä lyhyissä katsauksissa, esim. Jokipii 1974, 222–226; Jutikkala 1949, 244–247, 301–302; Miettinen & Mäkelä-Alitalo 2009, 277–279; Virkkala et al. 1967, 167–168; Virtanen 1934, 470–474. Samaan tapaan kirkon palvelusväkeen kuuluvista lukkareista on tehty vain lyhyitä ja pintapuolisia, lähinnä toimen sisällön ja paikallisten pestissä toimineiden miesten elämän kuvauksiin keskittyviä katsauksia pitäjänhistorioissa. Kuusi 1935, 332–333; Matinoli 1982, 421–422; Viikki 1973, 526–534; Wentz 1980. Ruukkien tilattomien työläisten tutkimus on alkanut oikeastaan vasta viime vuosina (Lindström & Mispelaere 2015a ja 2016 ja Mispelaere 2013), sillä aikaisemmassa ruukkien toimintaan ja yhteisöihin keskittyneessä tutkimuksessa tilaton työväki on lähes täysin ohitettu (mm. Boëthius 1951; Florén 1991; Vilku 1994 ja 1996).

tutkimuksessa pitkälti ohitetun näkökulman. Tilattomien ja eritoten palkollisten avioituminen ja sosiaalinen liikkuvuus on aihe, josta on keskusteltu pitkään länsieurooppalaisessa tutkimuksessa.³⁹ Myös maaseudun käsityöläisiä on tarkasteltu aiemmassa tutkimuksessa lähinnä heidän määräänsä ja toimintaansa keskittyen.⁴⁰ Uuden ajan alun Euroopan tutkimuksessa käsityöläiset ovat ansainneet suomalaiseseen ja ruotsalaiseen historiantutkimukseen verrattuna huomattavasti enemmän huomiota, kun kiinnostuksen kohteina ovat olleet muun muassa talouden ja markkinoiden kehitys tai sukupuolittunut työnjako painottuen kaupunki- ja ammattikuntaympäristöihin. Työn, erityisesti naisten tekemän työn, historian tutkimus on korostanut käsityöläisyyden heterogeenisyyttä ja myös epävirallisen ja naisten palkattoman käsityöläistyön harjoittamisen laajuutta ja merkitystä.⁴¹ Merja Uotilan artikkeli maaseudun käsityöläisten sosiaalisesta asemasta ja sisäisestä stratifikaatiosta tuo oman lisänsä paitsi tilattomuuden myös käsityöläisten varhaisemman historian tutkimuskentille.

Sotilaiden tutkimuksessa on tarkasteltu lähinnä sotaväenottoja ja palveluksessa olleita sodankäynnin kontekstissa,⁴² kun esimerkiksi sotaväen rauhan aikainen toiminta ja elinkeinot, sotilaiden vaimot, lesket ja muut perheenjäsenet sekä esimerkiksi eronneet, erotetut tai eläköityneet sotilaat ovat saaneet vasta viime aikoina lisää huomiota.⁴³ Tämän teoksen ruotusotamiesten rauhan aikaista työtoimintaa sekä sotilaiden vaimojen ja leskien asemaa, määrää ja toimintaa käsittelevät artikkelit täyttävätkin osaltaan tätä aukkoa. Heikki Vuorimies tuo esiin ruotusotilaiden ja eronneiden sotilaiden merkittävän työpanoksen seurakuntien rakennustoiminnassa. Sofia Gustafssonin artikkelissa pääosassa ovat sotilasväestön naiset ja heidän aktiivinen roolinsa yhteisöissä ja kotitalouden toiminnassa.

Muista uuden ajan alun maaseudulla eläneistä tilattomien erityis- ja alaryhmistä on aiemmin ollut saatavilla vähän tutkittua tietoa. Monien palvelussuhteissa olevien tai ammattilaismiesten puoliset

³⁹ Esim. Lundh 1999; Schellekens 1991; Stone 1966; myös Häkkinen 2018. Uppsalan yliopiston Gender & Work -projektissa tarkastellaan alkavassa toisessa vaiheessa niin talollisten kuin tilattomienkin avioitumiskäytäntöjä ja erityisesti puolisoitten välistä työnjakoa ja roolia perheen elättäjinä Ruotsissa vuosina 1750–1900.

⁴⁰ Gadd 1991; Heino 1984; Johansson 2001; Jokipii 1974, 387–427; Lindberg 1964; Ranta 1978; Söderlund 1949. Kaupunkien käsityöläisistä (myös epävirallisesti käsityöammattia harjoittaneista) on huomattavasti enemmän tutkimusta, esim. Vainio-Korhonen 1994; 1998; 2002.

⁴¹ Esim. Berg et al. 1983; Crossick 1997; Crowston 2001; Duplessis 1997; Farr 1988; Farr 2000; Kerridge 1985; Long 2011; Lourens & Lucassen 1999. Naisten tekemästä ja epävirallisesta käsityöläisyydestä, esim. Haftner 2007; van Neederveen Meerkerk 2008; Schmidt 2009; Sharpe 2000; Simonton 1998; Vainio-Korhonen 1998.

⁴² Mm. Ericson 2002; Hammar 2014; Huhtamies 2004; Lindh 1928; Petander 1973; 1975; Sjöberg 2008; Virrankoski & Korhokangas 1996; Wigren 2006.

⁴³ Gustafsson 2015 (sis. myös tietoja sotaväestä Viaporin linnoitustöissä); Niemelä 1990; Petersson 2013; 2014; 2017 (erityisesti ns. sotaveteraanien hospitaalista ja eläkkeistä 1600-luvun Ruotsissa); Fagerlund 1983 (sotilaiden pojista 1600-luvun Liivinmaalla); Lenander 1997; Lindegren 1984 (sotilaiden leskistä); Sjöberg 2008; Vuorimies 2015. Kattava tutkimus merimiesten vaimoista ja leskistä 1800-luvun länsirannikon satamakaupungeissa: Frigren 2016.

ja perheenjäsenet ovat jääneet pitkälti historian hämäriin. Tiedämme hyvin vähän esimerkiksi sotaväen perheenjäsenistä, maaseudun käsityöläisten puolisoista, leskistä ja lapsista tai papiston ja muiden virkamiesten perheistä. Erityisesti maaseudun tilattomien naisten toiminta ja merkitys (piikoja lukuun ottamatta) on vielä jäänyt suomalaisessa ja ruotsalaisessa tutkimuksessa huomiotta. Tutkimusta on tehty erittäin vähän myös tilallisten ja tilattomuuden välimaastoon sijoittuvasta maaseudun alemmasta virkamieskunnasta (kuten köyhistä apulaispapeista) ja lukuisista palkollisväen, käsityöläisten ja itsellisten hämärille rajapinnoille sijoittuvista palkka- ja päivätöitä tekevistä tilattomista sekä muista sekalaisilla elinkeinoilla itsensä elättäneistä itsellisistä.⁴⁴ Tavallisesti esimerkiksi pitäjän- ja maakuntahistoriat mainitsevat talollisten, palkollisten (renkien ja piikojen), sotilaiden ja käsityöläisten ulkopuolisen väestön vain hyvin lyhyesti ja joukko niputetaan yhdeksi ryhmäksi, itsellisiksi, jota ei tarkastella sen lähemmin.⁴⁵ Sosiaalishistoriallisessa köyhäinhoitoon keskittyvässä tutkimuksessa on toki käsitelty jonkin verran tiettyjä tilattomien alaluokkia, mutta niissäkin pääpaino on väkiryhmien ja niiden toiminnan tai merkityksen sijaan köyhyyteen ja vaivashoidon järjestämiseen liittyvissä kysymyksissä.⁴⁶ Teoksen toisen kokonaisuuden ”Kylänloppuiset” artikkelit valottavat tilattomien ryhmiä ja tilattomuuden sellaisia puolia, joita on tarkasteltu enemmän vain vähän. Riikka Miettisen artikkeli itsellisyyden (inhyses) merkityksestä ja sisällöistä tuo esiin perinteisten talonpoikaistalouksien, säätyjen ja tavanomaisten palkollis- ja työsuhteiden ulkopuolella eläneen sekalaisen tilattoman joukon toimintaa, merkitystä, määriä ja oloja. Panu Pulma tarkastelee yhtä tilattomien alaluokista ja erityisryhmistä, irtolaisiksi määriteltyjä ja erityisesti irtolaiseksi joutumisen riskiä. Riikka Miettisen artikkeli työkyvyttömyyden ja vaivaisuuden sisällöistä ja niihin liittyvistä käsityksistä tuo näkyville myös yhden erityis- ja alaryhmän ja painottaa tilattomuuden, köyhyyden, työkyvyttömyyden ja vaivaisuuden yhteyksiä. Teoksessa tarkastellaan syvällisesti myös tilattomuuden käsitteellistämistä ja tilattoman väen luokitteluun ja ryhmittelyyn liittyviä kysymyksiä. Niin aikalaiset kuin myöhemmät tutkijatkin jaottelivat tilatonta väestöä monenlaisin periaattein. Jokaisessa artikkelissa otetaan kantaa siihen, miten ja millaisissa tilanteissa olevia tilattomia henkilöitä luokiteltiin ja voidaan luokitella

⁴⁴ Tosin tiettyjä tilattomien ns. itsellisten ryhmittymiä sekä alempien virkamiesten ammattiryhmiä on tutkittu, mm. Jeppsson 2002 (mäkitupalaisia vastaavasta ns. *gatehusfolkista* 1600-luvun Skånessä); Lindström & Mispelare 2015a ja 2016 ja Mispelare 2013 (rautaruukkien tilattomista työläisistä); Harnesk & Taussi Sjöberg 2001 (lähinnä ylemmistä ja maataomistavista tai talollisista virkamiehistä); Rantanen 2014 (pitäjänkirjureista); Vainio-Korhonen 2012 (kättilöistä); Ågren 2012 (kaupunkien tullimiehistä 1600-luvulla).

⁴⁵ Aiemmasta tutkimuksesta, ks. Riikka Miettisen artikkeli maaseudun itsellisistä tässä teoksessa.

⁴⁶ Mm. Alaja 2013; Johansson 1984; Levander 1974 (1934); Pulma 1983; Pulma 1985; Pulma 1986.

kyseiseen ryhmään kuuluviksi. Nämä kysymykset ovat pääosassa erityisesti teoksen toisessa kokonaisuudessa.

Läpi teoksen korostuu usein unohdettu tilattomuuden ulottuvuus ja tilattomien tärkeä elinkeino: tilattomien harjoittama maanviljely ja maatalous. Teoksen kolmannessa osiossa "Maanviljely ja tilattomat" keskitytään maankäyttöön. Petri Talvitien artikkeli isojaon vaikutuksesta tilattoman väestön asemaan tuo uuden taloushistoriallisen näkökulman isojaon merkitykseen. Samalla Talvitien artikkeli luo yleiskuvan tilattomien mahdollisuuksista maan ja muiden paikallisten resurssien käyttöön ennen ja jälkeen reformin. Ella Viitaniemen artikkeli taas tuo esiin vuokratilattomien muutokset ja moninaisuuden sekä tarkastelee vuokralla viljelevän väestön asemaa ja mahdollisuuksia erityisesti 1700-luvulla.

Neljäs teoksen kantavista teemoista liittyy tilattomuuden syntyilmiöön, maaseutuväestön sosiaaliseen liikkuvuuteen ja tilattomuuteen elämäntilanteena. Kirjan viimeisen kokonaisuuden "Kohti tilattomuutta" avaa Ella Viitaniemen artikkeli, jossa tarkastellaan alempien virkamiehien ja erityisesti papiston ja heidän perheidensä vaikeutuvaa asemaa. Perheen elatus ja sosiaalinen status olivat riippuvaisia perheenelättäjästä. Artikkelissa pohditaan sitä, mitä tapahtui isän kuoleman jälkeen, jos perhe jäi puille paljaille. Miten varaton ja tilaton perhe selviytyi tällaisessa tilanteessa ja millaisia selviytymisstrategioita heillä oli? Myös Tiina Miettisen artikkelissa liikutaan säätyjen reunamailla ja pohditaan tilattomien sosiaalisen liikkuvuuden mahdollisuuksiin liittyviä kysymyksiä. Artikkelissa tarkastellaan epäsäätyisiä avioliiton ulkopuolisia suhteita ja niistä syntyneitä lapsia. Ulla Koskisen talonpoikaiseliitin harjoittamaa väkivaltaa koskeva artikkeli puolestaan tuo esiin, miten jopa mahtitalonpojat muuttuneessa yhteiskunnallisessa tilanteessa saattoivat ajautua tilattomuuteen. Myös Jorma Wilmin, Sofia Gustafssonin ja Riikka Miettisen teksteissä käsitellään erilaisia reittejä ja elämänkulkuja, jotka päättyivät tilattomuuteen tai vastakohtaisesti sosiaaliseen nousuun.

[o2]Tilattomien osuus Suomen väestöstä

Lyhyt katsaus tilattomien määrään ja osuuksien kehitykseen yleisen väestökehityksen valossa paljastaa tilattomuusilmiön laajamittaisuuden ja merkityksen. Aikaisemmassa tutkimuksessa ja paikallishistorioissa on tehty joitakin arvioita ja laskelmia tilattomien kokonaisuudesta ja osuuksista sekä tiettyjen tilattomien ryhmien, kuten palkollisten, sotilaiden ja käsityöläisten,

osuuksista eri pitäjien ja alueiden väestössä.⁴⁷ Hallinnollisten asiakirjojen rajoitusten vuoksi tilattoman väestön määrän ja osuuksien arviointi sekä ylipäätään väestörakenteen selvittäminen on haasteellista ennen väkilukutaulujen täytön alkamista vuonna 1749. Toisaalta senkin jälkeen osa tilattomista on jäänyt taulujen tietoja keränneen pastorin ja hänen apulaistensa tavoittamattomiin tai muutoin piiloon luokittelukäytäntöjen takia.

Taulustolaitoksen tabelleja edeltävältä ajalta tilattomien määristä kertovat lähinnä erilaiset verotusluettelot sekä rippikirjat. Tavallisesti tutkijat ovat tukeutuneet väkilukujen ja väestörakenteen tarkastelussa vuodesta 1634 alkavien henkikirjojen eli pitäjittäisten henkiveroluetteloiden tietoihin.⁴⁸ Muita veroluetteloita, kuten karjaveroluetteloita, käytetään harvemmin niiden ilmeisten vajavaisuuksien takia.⁴⁹ Rippikirjojen hyödyntäminen väestömäärien ja -rakenteen selvittämisessä on puolestaan vähäistä, sillä niitä on saatavilla harvakseltaan ennen 1700-luvun alkupuoliskoa.⁵⁰

Tilattomien määrän arviointiin käytettävissä olevien veroluetteloiden tiedot ovat puutteellisia, sillä säilyneet asiakirjat eivät kata kaikkia pitäjän tilattomia. Monet ryhmät, kuten varattomat ja siten veronmaksukyvyttömät, joita tilattomista oli merkittävä osa, ovat jääneet voudin- ja läänintilien veroluetteloiden ulkopuolelle. Lisäksi voidaan olettaa, että verojen välttely oli tavallista ja verojen periminen ainakin liikkuvammilta tilattomilta oli haasteellista. Vouti apulaisineen ei varmasti tavoittanut kaikkia alueensa veronmaksuvelvollisia ainakaan maantieteellisesti laajemmissa pitäjissä ja uudisraivausalueilla. Tähän viittaavat esimerkiksi henkikirjojen suuret vuosittaiset vaihtelut. Koska muun muassa alle 15-vuotiaat ja yli 63-vuotiaat, vaivaiset ja muut köyhät veronmaksukyvyttömät sekä sotaväki ja kartanoiden palkolliset olivat vapautettuja henkiveron maksusta, suuri joukko tilattomia – karkean arvion mukaan ajoittain jopa puolet todellisesta määrästä – on jäänyt henkikirjojen ulkopuolelle.⁵¹ Siten työvoiman verottamiseen perustuvat

⁴⁷ Palkollisten määristä esim. Heino 1987, 198, 201 (Eurajoella); Nygård 1989; Saarenheimo 1974, 293, 304 (Vanhassa Pirkkalassa); Wilmi 1991; Wilmi 2003, 232–233. Maaseudulla toimivien käsityöläisten ja muiden ammattimiesten määristä Satakunnassa: Heino 1984; Heino 1987, 198, 203–204 (Eurajoella); Jokipii 1974, 392, 396–403; Saarenheimo 1974, 304, 415 (Vanhassa Pirkkalassa vuosina 1740–1800).

⁴⁸ Esim. Jutikkala 1957; Suvanto 1960 ym. paikallis- ja pitäjänhistoriat kirjallisuusluettelossa.

⁴⁹ Esim. karjaluetelot luonnollisesti sisältävät vain ne henkilöt, jotka omistivat karjaa ja katsottiin veronmaksukykyisiksi. Karjalueteloiden perusteella arvioituja tilattomien osuuksia Uppsalan ja Västmanlannin läänien eri pitäjissä 1640-luvulla: Lindström 2016, 159–161; Lindström 2017. Tiettyjen ylimääräisten verojen keräämisestä tehtyjen luetteloiden käytöstä täydentävänä aineistona, ks. Lext 1968, 233–236.

⁵⁰ Väestörakenteen selvittämistä rippikirjan tietojen perusteella: esim. Heino 1987, 198; Lindström 2017.

⁵¹ Alaja 2013, 70–71, 288, 307; Heino 1987, 193–194; Jutikkala 1957, 180; Jutikkala 1958, 108, 127–128; Lext 1968; Orrman 1980; Wilmi 2003, 233. Henkiveroa maksamattomista köyhistä selvästi merkittävä osa oli tilattomia, ks. esim. KA: VT Satakunnan voutikuntien tilejä 2591: 163–164, Ala-Satakunnan varattomien luettelo vuodelta 1634; KA: LT Turun ja Porin läänin tilikirjat 7227: 783–785, Luettelo Ala-Satakunnan henkiveroa maksamatta jättäneistä sotilaista,

henkikirjat eivät yksinään riitä väestömäärien laskemiseen, vaikkakin korjaavia menetelmiä väkiluvun määrittelyksi on kehitetty. Esimerkiksi yleisesti hyväksytyyn käytännön mukaan henkikirjoitettujen perusteella tehtäviin väkilukuarvioihin on lisättävä kymmenen prosenttia niistä puuttuvien sotilaiden osuutena.⁵²

Veroluettelot ovat hankalia myös merkintä- ja luokittelutavoiltaan tilattomien määrien ja osuuksien arvioinnin kannalta. Mikäli henkilön asemaa (esim. bonde, inhyses, husman) ei ole merkitty selkeästi henkikirjaan, on vaikea tietää, onko kyseessä talollisen kotitalous vai tilattoman, kuten jonkun talonpojan maattomaksi jääneen sukulaisen, oma huone- ja ruokakunta. Lisäksi henkikirjoissa on usein merkitty talon isäntäparin aikuisia lapsia sekä sisaruksia palkollisiksi.⁵³ Myös myöhemmissä tabelleissa talollisten aikuiset lapset on luokiteltu palkollisten ryhmään. Palkollisryhmän kaksijakoisuus on aiheuttanut ongelmia tutkijoiden parissa, ja talollisväen osuus saattaa näyttäytyä suurempana kuin se todellisuudessa olikaan, mikäli koko heterogeeninen palkollisjoukko lasketaan tilallisten joukkoon.

Pitäjänhistorioissa ja muissa tutkimuksissa esitetyt luvut ja arviot tilattomien määrästä ja osuuksista eivät ole kovin vertailukelpoisia, sillä tutkijoiden käyttämät laskentatavat, määritelmät sekä aineistot vaihtelevat. Talollisten, tilattomien tai itsellisten määritelmiä tai ryhmien sisältöä avataan harvemmin. Yleensä talollisten joukkoon on luettu kaikki talollisten sukulaisiksi merkityt sekä usein myös torppari- ja lampuotiruokakunnat.⁵⁴ Selkeimmin tilattomiksi lasketaan palkollisten ja sotilaiden ohella pelkillä ammattinimikkeillä mainitut käsityöläiset ja muut henkilöt, itsellisiksi ja huoneenväeksi merkityt sekä kaikkien edellä mainittujen puoliset ja perheenjäsenet. Teoksen artikkeleissa tätä ongelmaa ratkaistaan tuottamalla uusia metodisia näkökulmia ja laskentatapoja ja määrittelemällä tilattomuus aikaisemmin mainitulla tavalla asemaksi ja tilanteeksi.

On tulkittu, että tilattomien osuus maaseutuväestössä ei ollut kovin suuri ennen 1500-luvun viimeisiä vuosikymmeniä. Vaikka elettiin melko ripeän väestönkasvun aikaa, myös uusia tiloja perustettiin jatkuvasti asutuksen levittäytyessä laajemmalle alueelle.⁵⁵ Tilattomuus kuitenkin

sotilaiden vaimoista, köyhistä, karanneista ja kuolleista vuodelta 1645; KA: LT Turun ja Porin läänin tilikirjat 7213a: 123, Ala-Satakunnan v. 1641 ns. kätkeytyjen eli henkiveronkiertäjien luettelo.

⁵² Heino 1987, 194. Mm. Eino Jutikkalan ja Aulis Ojan kehittämistä korjaavista menetelmistä väkiluvun määrittämiseksi, ks. Åstrom 1978.

⁵³ Ks. myös Lext 1968, erit. 144–184, 252–256.

⁵⁴ Vrt. esim. Heino 1987, 196, 198; Jutikkala 1957, 198–199, 208–209, 381 (liitetaulu VIII); Koivisto 1966, 207; Kuusi 1935, 280–283; Litzen 1980, 218; Matinoli 1982, 96–67; Oja 1966, 214–215; Papunen 1996, 251–252; Suvanto 1960, 489–491; Viikki 1973, 17–21; Wilmi 1988, 281–285. Toisinaan jopa palkolliset, ruokakuntiin kuulumisensa perusteella, on laskettu talollisten joukkoon. Esim. HUUHTANEN 1978, 18.

⁵⁵ Jutikkala 1949, 289; Jutikkala 1957, 188–190; Pitkänen 1994, 34. Myös monien veroluetteloiden tiedot viittaavat tilattomien suhteelliseen pieneen määrään verrattuna talollisiin ja 1600-luvun suhdelukuihin. Esim. Suomen

lisääntyi merkittävästi ajanjaksolla 1560–1630, jolloin vero- ja sotarasitukset sekä toistuvat kadot aiheuttivat talonpoikien veronmaksukyvyttömyyttä ja tilojen autioitumista. Autioituminen osui kipeimmin tämän teoksen kohdealueelle Länsi-Suomeen, jossa Varsinais-Suomi ja Uusimaa menettivät kolmanneksen, Satakunta ja Häme lähes viidenneksen ja Etelä-Pohjanmaa kuudenneksen tilaluvustaan. Tilattomien määrää lisäsivät myös tilojen halkomiseen ja torppien perustamiseen liittyvät rajoitukset, talonpoikaissuurtilojen ja kartanoiden levittäytyminen sekä uudisraivauksen vaikeutuminen Lounais-Suomen rintamailla.⁵⁶

Henkikirjojen alkamisvuoteen 1634 tultaessa tilattomat muodostivat Länsi-Suomen maaseutupitäjien väestöstä jo merkittävän osuuden.⁵⁷ Tilattomien määrissä ja osuuksissa oli kuitenkin suurta paikallista vaihtelua.⁵⁸ Varsinais-Suomen ja Hämeen alueella pitäjakohtaiset osuudet liikkuvat noin 40 prosentin molemmin puolin.⁵⁹ Paikallishistorioiden tietojen perusteella heitä oli esimerkiksi Pälkäneellä ja Heinolassa henkiveron maksajista vähintään 38 prosenttia ja Hauholla peräti 45 prosenttia.⁶⁰

Henkikirjojen puutteet huomioon ottaen ja tutkimuksissa käytetyistä erilaisista laskenta- ja luokittelutavoista huolimatta voidaan päätellä, että 1630-luvulla jopa yli puolet Länsi-Suomen maaseutuväestöstä oli tilattomia – henkikirjoista puuttuvat ryhmät, kuten sotaväki ja köyhät

hopeaveroluettelot 1571 III Häme; Suomen hopeaveroluettelot 1571 IV Satakunta; KA: VT Satakunnan voutikuntien tilejä 2303: 1–8, Luettelo Ylä-Satakunnan virkamiehistä, huonemiehistä, irtolaisista ja reingeistä vuodelta 1577; Jutikkala 1949, 289–290; Jutikkala 1957, 188–189; Oja 1966, 213.

⁵⁶ Jutikkala 1934b, 106–107; Jutikkala 1949, 290; Jutikkala 1957, 188–191, 198–199, 374–375; Jutikkala 1958, 120, 127; Jutikkala 1980, 162–163; Saarenheimo 1984, 30–33; Suvanto 1960, 491. Esim. tilaluvun muutos Satakunnassa 1540–1617: Nummela 2003, 140. Autioitumisilmiöstä esim. Länsi-Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnissa, ks. Jokipii 1956, 199–212, Hattulassa ja Porvoon läänissä: Mäkelä 1979.

⁵⁷ KA: VT Varsinais-Suomen voutikuntien tilejä 1918: 1–312v, Turun ja Kokemäenkartanon läänien henkikirjat 1634; Hämeessä v. 1634 henkikirjojen perusteella: Jutikkala 1957, 198–199, 208–209, 374–375 (liitetaulu IV), 381 (liitetaulu VIII); Hämeessä ja Satakunnassa v. 1634 henkikirjojen perusteella: Saarenheimo 1984, 34; Suvanto 1960, 489–491. Esim. Uudellamaalla Sipoossa tilattomia oli v. 1634 noin kolmasosa väestöstä. Alaja 2013, 129.

⁵⁸ Esim. Eurajoki v. 1634 noin 29 prosenttia, sisällytetty palkolliset, itselliset, erilaiset ammattilaiset ja vaivaiset Ulla Heinin kokoamista tiedoista: Heino 1987, 196, 198; Ylä-Satakunnan Vanha Pirkkala: Saarenheimon tulkinnasta päätellen talollisperheiden jäsenyyden ulkopuolisia 38 prosenttia: Saarenheimo 1974, 299; Huittinen v. 1635 henkikirjan perusteella (Viikki 1973, 17–21) 38 prosenttia. Ylä-Satakunnan eri pitäjät vuosina 1634 tai 1635, ks. Saarenheimo 1984, 34. Vrt. esim. Varsinais-Suomen Perniön tilattomien osuus koko henkikirjoitetusta väestöstä, 27,3 prosenttia on varsin pieni: Litzen 1980, 218. Paikalliset vaihtelut toki osaltaan selittyvät tutkijoiden käyttämistä erilaisista väestön luokittelu- ja laskentatavoista.

⁵⁹ Ks. edellinen alaviite. Esim. Jutikkalan luokittelujen perusteella v. 1634 Hämeen maaseutupitäjissä tilattomia oli (poislukien sotilaat ja lampuodit) liki 38 prosenttia henkikirjoitetusta väestöstä. Jutikkala 1957, 374–375 (liitetaulu IV), 381 (liitetaulu VIII). Sis. Jutikkalan ryhmät ”mökkiläiset ja loiset” sekä ”palkolliset”. V. 1634 Uskelassa ja Rymättylässä väh. 40 prosenttia ja Maskussa peräti 45 prosenttia henkikirjoitetusta väestöstä voidaan tulkita olleen tämän teoksen määrittelyn mukaisesti tilattomia. Uskela: Alaja 2013, 115; Rymättylä: Matinoli 1982, 96–97; Masku: KA: LT Turun ja Porin läänin tilikirja 1918: 5–8, Maskun henkikirja vuodelta 1634 ja Oja 1966, 214–215.

⁶⁰ Perustuen aiemmissa tutkimuksissa oleviin lukuihin erilaisista ryhmistä ja niiden yhteenlaskettuun määrään tämän teoksen tilattomuuden määritelmän mukaisesti. Pälkäne: Koukkula 1972, 273; Heinola: Wilmi 1988, 282; Hauho: Miettinen & Mäkelä-Alitalo 2009, 100 (1 113 henkiveronmaksajasta yht. 499 oli tilattomia, sis. 135 palkollista, 263 itsellistä ja 101 sotaväkeen kuuluvaa näiden perheenjäsenet mukaan luettuna).

veronmaksukyvyttömät, lisäävät tilattomien määrää huomattavasti. On arvioitu, että 1600-luvulla ylipäänsä Suomen alueen maaseutuväestöstä pääosa oli tilattomia.⁶¹ Määrissä ja osuuksissa oli kuitenkin merkittäviä alueellisia, ajallisia ja pitäjakohtaisiakin eroja: väestönkasvu, sodankäynti ja sotaväenotot, kadot ja muihin kriiseihin liittyvä autioituminen, maanomistusolot ja viljelykseen soveltuvan käyttämättömän maan alat, viljelysmenetelmät (esim. työvoimavaltainen ja liikkuva kaskiviljely) ja perhemallit (esim. suurperhe) vaikuttivat tilattomuuden yleisyyteen.⁶² Jutikkalan mukaan esimerkiksi Pohjanmaan peltoviljelyvaltaisessa Kalajokilaaksossa vain kolmasosa väestöstä oli tilattomia vuonna 1695, mutta samaan aikaan Hämeessä jopa puolet maaseutuväestöstä oli tilattomia.⁶³ Luonnollisesti myös tilattoman väestön sisäinen rakenne ja alaryhmien (mm. palkolliset, sotaväki, käsityöläiset) suhteelliset osuudet vaihtelivat ajallisesti ja alueellisesti.⁶⁴ Tilattomien määrät ja osuudet lisääntyivät niin Länsi-Suomen maaseudulla kuin pääosin muuallakin Suomen alueella pitkällä aikavälillä vuosina 1630–1690. Väkiluvun on arvioitu kasvaneen tänä aikana koko maassa noin 290 000:sta noin 450 000 henkeen suurten kuolonvuosien kynnykselle tultaessa. Myös talojen lukumäärä lisääntyi, mutta kasvu oli hidasta. Näin ollen kasvava väestönosa oli tilatonta. Väestön- ja tilattomuuden kasvu oli erityisen voimakasta sotien tauottua 1680-luvulle tultaessa, jolloin saatiin myös hyviä viljasatoja.⁶⁵ Satakunnan maaseutuväestö kasvoi 1600-luvun kuluessa (noin 50 prosenttia), paikoin hyvin voimakkaastikin. Peltopinta-alan ja kylvömäärien lisääntymisestä huolimatta voidaan olettaa myös tilattomuuden yleistyneen, sillä tilojen määrä jäi selvästi väestönkasvusta jälkeen. Taloluku kasvoi vain hienoisesti 1630-luvun puolivälin 3 415 tilasta 1690-luvun puolivälin 3 905 tilaan.⁶⁶ Alueen pitäjänhistorioissa esitetyt arviot viittaavat tilattomien osuuden hienoiseen suurenemiseen

⁶¹ Wilmi 2003, 236–237. Ks. myös esim. Porvoon Sipoon pitäjän korjatut väkilukuarviot ja väestörakenne v. 1634, Alaja 2013, 129–130.

⁶² Jutikkala 1957, 198–199; Jutikkala 1958, 127, Lindström & Mispelaere 2011, 134; Pulma 1983, 404–408; Pulma 1994, 22–28; Wilmi 2003, 236–237.

⁶³ Jutikkala 1958, 127; Jutikkala 1957, 208–209; Pulma 1983, 404–408.

⁶⁴ Esim. palkollisten osuuksista ja määristä eri aikoina ja eri alueilla: Nygård 1989; Wilmi 1991; Wilmi 2003, 232–233. Palkollisten määrän ja osuuksien vaihtelu yksittäisessä pitäjässä eri aikoina: esim. Heino 1987, 198, 201 (Eurajoki); Miettinen & Mäkelä-Alitalo 2009, 100 (Hauho); Saarenheimo 1974, 293, 304 (Vanha Pirkkala). Palkollisten ja itsellisten osuuksien vaihtelu yksittäisessä pitäjässä: esim. Salminen 2007, 401 (Kokemäki ja Harjavalta); Wilmi 1988, 282–283 (Heinola). Käsityöläisten ja muiden ammattilaisten määrien ja osuuksien vaihtelusta ks. esim. Heino 1984; Jokipii 1974, 392, 396–403; Ranta 1978.

⁶⁵ Alaja 2013, 125, 304–307; Jutikkala 1957, 198, 206, 208–209; Jutikkala 1958, 127; Jutikkala 1980, 165; Matinoli 1982, 96–97; Miettinen T. 2012, 47; Nummela 2018, 94–96; Pitkänen 1994, 39; Pulma 1994, 23–24; Saarenheimo 1974, 299, 303; Saarenheimo 1984, 35–36; Wilmi 2003, 232–238; Viikki 2001, 173.

⁶⁶ Heino 1987, 196; Jutikkala 1980, 161; Nummela 2003, 142–147; Nummela 2018, 99.

vuosisadan kuluessa.⁶⁷ Hämeessäkin tilattomien ruokakuntia oli 1600-luvun puolivälissä suunnilleen yhtä paljon kuin tilallisten ja 1690-luvulla katovuosien alla vähintään puolet väestöstä oli tilattomia.⁶⁸

Muullakin uuden ajan alun Euroopassa tilattomat (non-landed, landless labourers) muodostivat merkittävän ja kasvavan osuuden maaseutuväestöstä. Tilattomien osuudet suurenivat huomattavasti 1500-luvulta 1700-luvun loppuun tultaessa useilla Länsi-, Keski- ja Itä-Euroopan alueilla väestön kasvaessa ja maanomistuksen keskittyessä entistä harvempiin käsiin.⁶⁹ Esimerkiksi Englannissa kehitys oli varsin nopeaa: 1600-luvun alussa tilattomia oli noin 20–30 prosenttia ja 1600-luvun puoliväliin tultaessa jo puolet maaseutuväestöstä. Vuoteen 1700 mennessä jo noin 60 prosenttia koko Britannian väestöstä oli tilattomia.⁷⁰ Böömin alueen maaseutuväestöstä tilattomia on tulkittu olleen 1700-luvulle tultaessa jo 40–60 prosenttia ja Krakovan provinssissa Puolassa 65 prosenttia.⁷¹ 1700-luvun lopulla paikoin jo liki 80 prosenttia Böömin sekä Brandenburg-Preussin maaseudun väestöstä oli tilattomia.⁷²

⁶⁷ Esim. Varsinais-Suomen Rymättylässä pitäjänhistorian tietojen perusteella tilattomia oli v. 1634 noin 44 prosenttia, v. 1650 47 prosenttia ja v. 1680 noin 53 prosenttia henkikirjoitetusta väestöstä. Kääntäen *Matinollin* määrittelemän ns. talonhaltijaväen (sis. isäntäpari, lapset, vävy/mininä ja sukulaiset) osuuksista: *Matinollin* 1982, 96–97. Eurajoen väestörakennetta tarkastelleen Ulla Heinon kokoamien tietojen perusteella v. 1634 noin 29 prosenttia henkikirjoitetusta väestöstä oli tilattomia, mutta suurten kuolonvuosien alla v. 1695 heidän osuutensa oli 36 prosenttia (sis. palkolliset, itselliset, erilaiset ammattilaiset ja vuodelta 1634 vaivaiset). Heino 1987, 196, 198. *Ylä-Satakunnassa*, ks. *Saarenheimo* 1984, 36.

⁶⁸ *Jutikkala* 1957, 208–209; *Wilmi* 2003, 236–237. Toisaalta kaikkien pitäjien kehitys ei seurannut samoja linjoja; paikoin tilattomien osuus henkikirjoissa pienenee, vaikka todellisuudessa heidän osuutensa suureni. Esim. *Hauholla* tilattomien osuus henkikirjoissa pieneni erityisesti vuosisadan jälkipuoliskolla, v. 1653 40 prosentista v. 1694 noin 30 prosenttiin henkikirjoitetusta väestöstä, mutta laskun on tulkittu johtuneen siitä, että yhä useammat tilattomista ovat jääneet kokonaan merkitsemättä henkikirjoihin, kun entistä useammalle myönnettiin köyhyytensä perusteella verovapaus. *Alaja* 2013, 125; *Miettinen* 2012, 105–107; *Miettinen & Mäkelä-Alitalo* 2009, 100.

⁶⁹ *Cerman* 2012, 127–128; *Duplessis* 1997, 83, 150–152, 184; *Frierson* 2001. Englannin maaseudulla: esim. *Crigg* 1980, 89, 142; *Everitt* 1967, 397–400; *Hindle* 2000, 48; *Overton* 1996, 41, 171–178. Ranskassa: *Crigg* 1980, 102–114; *Duplessis* 1997, 61, 165; *Hufton* 1974; *Le Roy Ladurie* 1976. Hollannissa ja Flanderissa: *Crigg* 1980, 149, 158; *Duplessis* 1997, 235; itäisessä Keski-Euroopassa / Itä-Euroopassa: *Cerman* 2012, 127–128; *Duplessis* 1997, 150–152; *Melton* 1996. Tilattomien määrän ja osuuden kasvu on selvää kaikilla mainituilla alueilla, mutta luvut eivät sinänsä ole vertailukelpoisia tutkijoiden erilaisten määrittelytapojen takia (esim. maanhallinto-oikeusjärjestelmien erilaisuuden vaikutus).

⁷⁰ *Everitt* 1967, 397–399; *Fumerton* 2006, xii, 58; *Hindle* 2000, 48. *Labourers* ja *landless wage labourers* -väestön arvioidut osuudet – englantilaisessa tutkimusperinteessä puhutaankin lähinnä työläisistä, mikä tekee varsin epäselväksi sen, keitä tähän joukkoon on lopulta laskettu joukkoon. Everettin mukaan tilattomien määrissä ja osuuksissa Englannin maaseudulla oli suuria paikallisia eroja riippuen elinkeinojen ja viljelyyn soveltuvan maan tarjonnasta, esim. 1660-luvulla Kentissä heitä oli paikoin vain 16 prosenttia, paikoin 51 prosenttia. Everettin arvion mukaan 1600-luvun alussa 25–30 prosenttia Englannin 1600-luvun maaseutuväestöstä oli työläisiä käsittäen vuosi-, kausi- ja muut palkolliset, itsellisiin verrattavissa olevat, tietyt maanvuokraajaryhmät ja köyhät hyväntekeväisyyden tai köyhäinavustusten varassa elävät. *Everitt* 1960, 397–399.

⁷¹ Luvut teoksesta *Duplessis* 1997, 150–151 ja *Böömi*: *Melton* 1996. Ylipäätään voidaan arvioida, että itäisen Keski-Euroopan ja Itä-Euroopan maaseutuväestöstä valtaosa oli tilattomia. *Cerman* 2012, 127–128; *Duplessis* 1997, 150–152.

⁷² *Melton* 1996. Huom. ei sisällä maaorjuuden alaisia.

Ruotsin lainsäädännön on esitetty osaltaan ehkäiseen tilattomuuden laajamittaisuutta erityisesti ennen 1700-luvun jälkipuolen väestömäärän räjähdysmäistä lisääntymistä. Ruotsalaisessa tutkimuksessa palveluspakon ja irtolaisasetusten on tulkittu rajoittaneen tilattomien kotitalouksien muodostumista maaseudulla. Myös maan käyttöön sekä vuokraamiseen, kuten torppien perustamiseen, liittyvien rajoitusten on tulkittu pitäneen tilattomien määrää aisoissa verrattuna esimerkiksi lähinaapureihin Tanskaan ja Norjaan.⁷³ Myös toistuviin sotiin ja katoihin liittyvät väestötappiot todennäköisesti osaltaan rajoittivat tilattomien määrää pitkään. Länsi-Suomen maaseudun tilattomien osuuksien ja määrien vertailu Ruotsin muiden alueiden vastaaviin on hankalaa, sillä arvioita muualta on tehty varsin vähän ja käytetyt laskenta- ja määrittelytavat ovat erilaisia. Hajanaisten tietojen perusteella näyttää siltä, että esimerkiksi Uppsalan läänin, Västmanlannin ja Skånen maaseudulla tilattomien osuudet olivat varsin samankaltaiset kuin Lounais-Suomessa.⁷⁴ Osuudet olivat ilmeisesti vastaavanlaisia vaikkakin työvoimavaltaisen kaskiviljelyperinteen takia mahdollisesti hieman korkeampia Keski- ja Itä-Suomen alueilla.⁷⁵

Suomen väkiluku väheni suurten kuolonvuosien (1695–1697) ja Suuren Pohjan sodan takia 1720-luvulla noin 300 000 asukkaaseen. Kadot, taudit ja sotaväenotot iskivät erityisesti tilattomien määrään. Pari vuosikymmentä kestänyt kriisiaika autioitti tiloja, purki avioliittoja ja johti työvoimapulaan. Toisaalta menetykset ja veronmaksuongelmat talollisten keskuudessa avasivat tilattomille mahdollisuuksia päästä talollisiksi autioituneiden tilojen haltijoiksi. Onkin arvioitu, että tilattomia oli 1700-luvun alkupuolella huomattavasti vähemmän kuin 1600-luvulla.⁷⁶

Väestö kasvoi Suomessa ennätysnopeasti 1700-luvun jälkipuoliskolla, jolle oli tyypillistä rajujen kuolleisuuspiikkien puuttuminen ja korkea avioituneisuus ja syntyvyys. Sodan, katovuodet ja

⁷³ Ks. esim. Lindström 2017; Rantanen 1997, 109.

⁷⁴ Uppsalan läänin pitäjissä v. 1640 karjalueteloiden mukaan keskimäärin 30 prosenttia väestöstä oli tilattomia, mutta niissä esiintyi suurta pitäjakohtaista vaihtelua (5–49 prosenttia karjaveron maksajista tilattomia). Lindström 2016, 159–161. Västmanlannin useissa pitäjissä v. 1640 karjalueteloiden perusteella ainakin 26 prosenttia kotitalouksista oli tilattomia ja 1680-luvulla ainakin yli 44 prosenttia väestä oli merkitty rippikirjoissa tilattomaan (torpparin, itsellisen tai muulla ammattinimikkeellä mainittu isäntä) kotitalouteen. Snevringen laajassa hallintopitäjässä tilattomiksi on tulkittu v. 1688 44 prosenttia ja v. 1694 51 prosenttia henkikirjoitetusta väestöstä. Lindström 2017. Skånelaisissa kylissä tilattomien osuus aikuisväestöstä vaihteli 1600-luvulla 24–41 prosentin välillä. Hanssen 1976, 42–44. Laskelmia ja arvioita on tehty erittäin vähän Ruotsin puolen maaseutualueiden ja -pitäjien osalta.

⁷⁵ Jutikkala 1958, 127; Pulma 1983, 404–408; Pulma 1986, 73–74. Vrt. Alajan arvioiden mukaan tosin Etelä-Karjalan ja Savon tilattomien määrät vähäisiä: Alaja 2013, 130–132, 293.

⁷⁶ Jutikkala 1949, 292; Pitkänen 1994, 42; Saarenheimo 1974, 300, 303–304; Vappula 1999, 75; Viikki 2001, 173; Wilmi 1988, 282, 329. Tosin jälleen pitäjänhistorioiden tiedot viittaavat merkittäviin paikallisiin eroihin, esim. Ypäjän alueella Pertulan kappeliseurakunnan asukkaista vain alle neljäsosa oli tilattomia v. 1700 (Huuhtanen 1978, 18) ja Heinolassa v. 1725 noin 20 prosenttia (Wilmi 1988, 329), mutta Rymättylässä tilattomia oli v. 1710 yhä jopa kaksi kolmasosaa väestöstä (Matinolli 1982, 96–97).

tautiepidemiat, jotka aikaisemmin olivat aiheuttaneet väestökatoa, puuttuivat tai olivat lievempiä ja lyhytkestoisempia.⁷⁷ Suotuisampi ilmastojakso ja maanviljelyksen tehostaminen paransivat satoja ja tukivat väestökehitystä. Hyvien olosuhteiden lisäksi kruunu edisti tietoisesti väestönkasvun mahdollisuuksia. Väkiluvun kasvattaminen tuli keskeiseksi taloudelliseksi ja poliittiseksi tavoitteeksi 1700-luvulla, kun työvoimapulaa pidettiin maatalouden ja elinkeinojen toiminnan ja kehityksen esteenä. Valtiovalta pyrki edistämään väkiluvun kasvua lainsäädännöllä, talouspolitiikalla ja helpottamalla tilojen jakamista, torppien perustamista ja palkollisten avioitumista.⁷⁸ Lopputuloksena Suomen väkiluku kolminkertaistui 1700-luvun kuluessa.⁷⁹ Nopean väestönkasvun myötä myös tilattomien osuus lähti kasvuun erityisesti 1700-luvun jälkipuoliskolla. Länsi-Suomen alueella tilattomien osuuden voidaan arvioida Taulustolaitoksen tietojen perusteella olleen vuonna 1754 noin 40 prosenttia, mutta paikoin jopa puolet väestöstä oli tilattomia.⁸⁰ Monet valtiovallan toimista, kuten torppien ja mäkitupien perustamisen talonpoikaistiloille salliminen, käytännössä lisäsivät tilattomuutta. Talonpoikien lapsista yhä useampi joutui etsimään elantonsa kotitilan ulkopuolelta torpparina, käsityöläisenä tai muiden palkollisena ja itsellisenä.⁸¹

Taulustolaitoksen perusteella tehtyjen laskelmien mukaan tilattomat, eli Taulustolaitoksen kategorioiden mukaan torpparit, käsityöläiset, sotilaat, itselliset, köyhät ja vaivaiset sekä talollisten lapset ja palkolliset, muodostivat 39–42 prosenttia Länsi-Suomen aikuisväestöstä vuoteen 1769 mennessä. Mikäli arvioista jättää pois talollisten yli 15-vuotiaat lapset ja palkolliset yhdistävän ryhmän, tilattomien osuus väestöstä oli 9–16 prosenttia.⁸² Väestöpaine purkautui 1700-luvun viimeisinä vuosikymmeninä erityisesti torppien perustamiseen. Niiden määrä lähti nopeaan kasvuun isojaon ensimmäisen vaiheen jälkeen. Vilkkainta torppien perustaminen oli vanhimpien

⁷⁷ Pitkänen 1994, 41, 44. Hedelmällisyydessä tai kuolleisuudessa ei ole todettavissa suuria muutoksia ennen 1800-luvun jälkipuoliskoa.

⁷⁸ Heckscher 1980 (1941), 157–159, 182–183; Jutikkala 1980, 156; Notkola 1994, 64; Pitkänen 1994, 40–44. Vastaavasti imeväisten ja lasten kuolleisuus ei laskenut merkittävästi ennen 1820-lukua.

⁷⁹ Pitkänen 1994, 42. Suomen väkiluku oli v. 1810 lopussa 863 000 henkeä. Pitkänen 1980, 367.

⁸⁰ Jutikkala 1980, 168–169; Pulma 1985, 43–44; Pulma 1986, 67–68; Saarenheimo 1974, 300; Wohlin 1908, 25–55. Esim. v. 1750 Ylä-Satakunnan Sastamalassa miespuolisista aikuisista noin 65 prosenttia oli tilattomia (sis. torppareita noin 2 prosentin osuuden, sotamiehiä noin 10 prosenttia, käsityöläisiä 1,4 prosenttia, itsellisiä tai mäkitupalaisia noin 10 prosenttia, renkejä 37 prosenttia ja eronsaaneita sotamiehiä, köyhiä tai vaivaisia noin 5 prosenttia, Piilonen 2007, 156) ja lähistöllä Kiikan seurakunnan väestöstä noin 60 prosenttia oli tilattomia (Impola 1962, 39). Varsinais-Suomen Rymättylässä noin puolet väestöstä oli tilattomia. *Matinoli* 1982, 96–97. Tilattomuuden kasvu Heinolassa v. 1740 noin 33 prosentista (sis. torpparit 11,8 prosenttia) v. 1775 liki 43 prosenttiin (sis. torpparit 23 prosenttia) väestöstä. Wilmi 1988, 329. Sama kehitys myös Itä-Suomessa, ks. esim. Sirén 1999, 58–60, 67–71.

⁸¹ Miettinen T. 2014, 76–77, 79. Ks. myös Gylling 1909.

⁸² Vuosien 1754 ja 1769 luvut lääneittäin: Turun ja Porin lääni 39,7 ja 41,7, Uudenmaan ja Hämeen lääni 42,3 ja 41,5 sekä Pohjanmaan lääni 38,8 ja 39 prosenttia. Pulma 1985, 44.

asutusalueiden ulkopuolella, kuten Pohjois-Satakunnassa, missä riitti erämetsiä raivattavaksi. Esimerkiksi Satakunnassa torpparien osuus oli 1800-luvulle tultaessa jo yli kolmasosa väestöstä. Torpparien ohella mäkitupalaisten määrät ja osuudet lisääntyivät muiden ryhmien kustannuksella. Etelä- ja Länsi-Suomen alueella myös käsityöläisten määrä lisääntyi.⁸³

1700-luvun jälkipuoliskolla kiihtynyt väestönkasvu loi pohjan tilattoman väestön räjähdysmäiselle kasvulle ja torppariongelman myöhemmälle kärjistymiselle. Väestö kasvoi edelleen 1800-luvulla suhteellisen nopeasti aina nälkävuosiin saakka, ja erityisesti tilattoman väestön ja varsinkin sen alimman kerrostuman osuus lisääntyi merkittävästi. Maaseudulla asuvan ja maataloudesta elävän väestön osuus pysyi huomattavana pitkään, kun vaatimattomat kaupungit ja orastava teollisuus eivät vielä tarjonneet riittävästi ansiomahdollisuuksia. Vuosisadan kuluessa Länsi-Suomen maaseutukylien laitamat täyttyivät torpista ja maanteiden varsilla pienillä vuokratilkuilla asuvista mäkitupalaisista. Salojen keskelle nousi uudisraivaustorppia ja asutusta. Kun tilatonta väkeä oli paljon, riitti maataloustyöhön tulijoita. Palkkataso ja työolosuhteet voitiin pitää hyvin vaatimattomina ja torppien vuokraehtoja voitiin kiristää.⁸⁴

Vanhakantainen maataloustuotanto ei enää tarjonnut väestölle tyydyttävää toimeentuloa 1800-luvun puolivälin jälkeen. Näin ollen maaseutuyhteisön eriarvoistuminen ja ammatillinen eriytyminen kiihtyivät entisestään. Maaomaisuus keskittyi suhteellisesti yhä harvempien talonpoikien käsiin, jotka hyötyivät edullisen työvoiman käytöstä, kun taas yhä useampi tilaton painui alenevassa säätykierrossa itselliseksi. Myös Ruotsin puolella mäkitupalaisten ja itsellisiksi määriteltyjen määrä viisinkertaistui ajanjaksolla 1751–1855. Torpissaan ja mökeissään asustavasta, köyhästä tilattomasta väestä tuli elimellinen osa suomalaista maalaismaisemaa.⁸⁵

[o2]Lähteet ja kirjallisuus

[o3]Arkistolähteet

Kansallisarkisto, Helsinki (KA)

Voudintilit (VT)

⁸³ Fougstedt & Raivio 1953; Miettinen T. 2014, 64; Pulma 1983, 399–401; Pulma 1985, 43–44; Saarenheimo 1984, 38–41; Wilmi 1988, 329; Wohlin 1908, 25–55. Torpparilaitoksen yleistymisestä ks. myös Gylling 1909.

⁸⁴ Fougstedt & Raivio 1953; Jutikkala 2003, 448–453; Pitkänen 1980, 367, 382–383; Saarenheimo 1984, 41–46; Soininen 1974, 22–28.

⁸⁵ Haapala 1983; Heckscher 1980 (1941), 192–193; Soininen 1980, 386–387, 396–397; Wohlin 1908, 28–33, 51–54; Wohlin 1909.

Läänintilit (LT)

[o3]Kirjallisuus

Alaja, Paavo 2013. Suomen maalaisseurakuntien köyhäinhoito luterilaisen ortodoksian aikana (1571–1686). Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

Bengtsson, Erik, Missiaia, Anna, Olsson, Mats & Svensson, Patrick 2017. Wealth inequality in Sweden, 1750–1900. – *The Economic History Review* doi:10.1111/ehr.12576.

Berg, Maxine, Hudson, Pat & Sonenscher, Michael (toim.) 1983. *Manufacture in town and country before the factory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Boëthius, Bertil 1951. *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltiden till den gustavianska tiden*. Stockholm: Tiden.

Broberg, Richard 1980. *Suomalainen muuttoliike Ruotsin keskiosiin keskiajalta 1600-luvun loppuun*. Tukholma: Norden-yhdistys.

Bäärnhelm, Mauritz 2014. *Arrende och agrarpolitik i Sverige. En historisk översikt*. Teoksessa Wästfelt, Anders (toim.) *Att bruka men inte äga. Arrende och annan nyttjanderätt till mark i svenskt jordbruk från medeltid till idag*. Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien, 40–60.

Cerman, Markus 2012. *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Crigg, D. B. 1980. *Population growth and agrarian change. A historical perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Crossick, Geoffrey (toim.) 1997. *The Artisan and the European Town, 1500–1900*. Aldershot: Ashgate.

Crowston, Clare Haru 2001. *Fabricating Women. The Seamstresses of Old Regime France, 1675–1791*. Durham: Duke University Press.

Danielson-Kalmari, J. R. 1920–1933. *Suomen valtio- ja yhteiskuntaelämää 18:nnella ja 19:nnellä vuosisadalla. Osat 1–11*. Porvoo: WSOY.

Duplessis, Robert S. 1997. *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Elgeskog, Valter 1945. Svensk torpbegynnelse från 1500-talet till laga skiftet. En agrarhistorisk studie. Lund: Lund Universitet.
- Ericson, Lars 2002. Svenska knektar: Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred. Lund: Historiska media.
- Eriksson, Ingrid & Rogers, John 1978. Rural labor and population change. Social and demographic developments in east-central Sweden during the nineteenth century. Uppsala: Uppsala universitet.
- Everitt, Alan M. 1967. Farm Labourers. Teoksessa Thirsk, Joan (toim.) Agrarian History of England and Wales: 1500–1640, vol. 4. Cambridge: Cambridge University Press, 396–465.
- Fagerlund, Rainer 1983. Soldatsönerna i Livland i mitten av 1600-talet. – Karolinska Förbundets Årsbok 1983. Stockholm: Karolinska Förbundet.
- Fairchilds, C. C. 1976. Poverty and Charity in Aix-en-Provence, 1670–1789. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Farr, James 1988. Hands of Honor: Artisans and their World in Dijon, 1550–1650. Ithaca: Cornell University Press.
- Farr, James 2000. Artisans in Europe 1300–1914. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fiebranz, Rosemarie 2002. Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850. Uppsala: Uppsala Universitet, Acta Universitatis Upsaliensis.
- Fischer, Wolfram, Houtte, Jan A. van, Kellenbenz, Hermann, Mieck, Ilja & Vittinghoff, Friedrich (toim.) 1993. Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 4. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Florén, Anders 1991. Genus och producentroll. Kvinnoarbete inom svensk berghantering, exemplet Jäders bruk 1640–1840. Uppsala: Uppsala universitet.
- Florén, Anders 1994. Den gamla goda tiden. Järnet, dess arbetare och makten. Teoksessa Broberg, Gunnar, Wikander, Ulla & Åmark, Klas (toim.) Bryta, bygga, bo. Svensk historia underifrån. Stockholm: Ordfronts förlag, 94–124.
- Fougstedt, Gunnar & Raivio, A. 1953. Suomen väestön sääty- ja ammattiryhmitys vuosina 1751–1805. Tilastollisia tiedonantoja 40. Helsinki: Tilastollinen päätoimisto.
- Frierson, Cathy A. 2001. Peasants and Rural Laborers. Teoksessa Stearns, Peter N. (toim.) Encyclopedia of European Social History: From 1350 to 2000, vol. 3. Detroit: Scribner, 149–163.

- Frigren, Pirita 2016. Kotisatamassa. Merimiesten vaimot, naisten toimijuus ja perheiden toimeentuloehdot 1800-luvun suomalaisessa rannikkokaupungissa. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Fumerton, Patricia 2006. *Unsettled. The Culture of Mobility and the Working Poor in Early Modern England*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fussell, George Edwin 1949. *The English Rural Labourer. His Home, Furniture, Clothing & Food, from Tudor to Victorian Times*. London: Batchworth Press.
- Förvaltningshistorisk ordbok. <http://fho.sls.fi/>.
- Gadd, Carl-Johan 1991. Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400–1860. Göteborg: Göteborgs universitet, Institute of Economic History.
- Gaunt, David 1978. Household Typology: Problems-Methods-Results. Teoksessa Åkerman, Sune, Johansen, Hans Chr. & Gaunt, David (toim.) *Chance and Change. Social and economic studies in historical demography in the Baltic area*. Odense: Odense University Press, 69–83.
- Granlund, Johan 1943. De obesuttna. Teoksessa Lindblom, Andreas (toim.) *Arbetaren i helg och söcken: kulturhistoriska studier. Del 1, Hus och hem*. Stockholm: Tiden, 13–77.
- Gustafsson, Sofia 2015. Leverantörer och profitörer: Olika geografiska områdets och sociala grupperns handel med fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Gutton, Jean-Pierre 1974. *La société et les pauvres en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Gylling, Edvard 1909. Torpparilaitoksen kehityksen pääpiirteet Ruotsinvallan aikana. Tutkimus. Helsinki.
- Haapala, Pertti 1983. Maaseudun liikaväestöongelman syntyminen 1800-luvulla. *Empiiristä aineistoa Hämeestä*. – *Sociologia* 20: 4, 296–301.
- Haapala, Pertti 1986. Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920. Tampere: Vastapaino.
- Haapala, Pertti & Toivo, Raisa (toim.) 2007. *Suomen historian kartasto*. Helsinki: Karttakeskus.
- Haesenne-Peremans, N. 1983. *Les Pauvers et le pouvoir. Assistance et répression au pays de Liège (1685–1830)*. Kortjik-Heule: UGA.
- Haftner, Daryl M. 2007. *Women at Work in Preindustrial France*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

- Haftner, Daryl M. & Kushner, Nina (toim.) 2015. *Women and Work in Eighteenth-Century France*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Hammar, Anna Sara 2014. *Mellan kaos och kontroll. Social ordning i svenska flottan 1670–1716*. Lund: Nordic Academic Press.
- Hammond, J. L. & Hammond, Barbara 1967(1913). *The Village Labourer 1760–1832. A Study in the Government of England before the Reform Bill*. New York: Augustus M. Kelley.
- Hanssen, Börje 1976. Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år. En studie i historisk strukturalism. – *Rig – Tidskrift utg. av Föreningen för svensk kulturhistoria* 59: 2, 33–61.
- Harnesk, Börje 1990. *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talets Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Harnesk, Börje & Taussi Sjöberg, Maria (toim.) 2001. *Mellan makten och menigheten. Ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige*. Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning.
- Hasbach, Wilhelm 1908. *A History of the English Agricultural Labourer*. London.
- Hassell Smith, A. 1989. Labourers in Late Sixteenth-Century England: A Case Study from North Norfolk, Part I–II. – *Continuity & Change* 4: 1, 11–52 ja 4: 3, 367–394.
- Heckscher, Eli 1980 (1941). *Svenskt arbete och liv. Från medeltiden till nutid*. Stockholm: Bonniers.
- Heino, Ulla 1984. *Käsityö ja sen tekijät 1600-luvun Satakunnassa*. Helsinki: Suomen Historiallinen seura.
- Heino, Ulla 1987. *Talonpoikien ja kartanoiden Eurajoki (1300-luvulta vuoteen 1721)*. Teoksessa Heino, Ulla, Luoto, Jukka & Salo, Unto (toim.) *Eurajoen historia I*. Eurajoki: [Eurajoen kunta ja seurakunta](#).
- Hindle, Steve 2000. *The State and Social Change in Early Modern England, c. 1550–1640*. New York: St. Martin's Press.
- Hindle, Steve 2013. *Work, Reward and Labour Discipline in Late Seventeenth-Century England*. Teoksessa Hindle, Steve, Shepard, Alexandra & Walter, John (toim.) *Remaking English Society. Social Relations and Social Change in Early Modern England*. Woodbridge: The Boydell Press, 255–279.
- Hindle, Steve, Shepard, Alexandra & Walter, John. 2013. *The Making and Remaking of Early Modern English Social History*. Teoksessa Hindle, Steve, Shepard, Alexandra & Walter, John (toim.) *Remaking English Society. Social Relations and Social Change in Early Modern England*. Woodbridge: The Boydell Press, 1–40.

- Hitchcock, Tim, King, Peter & Sharpe, Pamela (toim.) 1996. *Chronicling Poverty: The Voices and Strategies of the English Poor, 1640–1840*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hufton, Olwen H. 1974. *The poor of Eighteenth-Century France, 1750-1789*. Oxford: Clarendon.
- Huhtamies, Mikko 2004. *Knektar och bönder. Knektersättare vid utskrivningarna i Nedre Satakunda under trettioåriga kriget*. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Huhtanen, Taina 1978. *Ypäjän historia. Ypäjä: Ypäjän kunta ja seurakunta*.
- Häkkinen, Antti 2018. *Elämäkulku esiteollisessa yhteiskunnassa 1700–1900*. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.) *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino, 114–141.
- Ilmakunnas, Johanna, Rahikainen, Marjatta & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) 2018. *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850*. Abingdon: Routledge.
- Jacobsson, Benny & Ågren, Maria (toim.) 2011. *Levebröd: vad vet vi om tidigmodern konsarbetsdelning?* Uppsala: Uppsala universitet.
- Jeppsson, Gert 2002. *Gatehus och huvudgårdar i Skåne under 1600-talet*. Teoksessa Lundh, Christer & Sundberg, Kerstin (toim.) *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*. Lund: Nordic Academic Press, 39–62.
- Johansson, Per Göran 2001. *Gods, kvinnor och stickning. Tidig industriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750–1870*. Lund: Lunds universitet.
- Johansson, Ulla 1984. *Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet. Studier kring den offentliga fattigvården under frihetstiden*. Stockholm: Stockholmsmonografier.
- Jokipii, Mauno 1956. *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I*. Helsinki.
- Jokipii, Mauno 1974. *Satakunnan historia IV. Satakunnan talouselämä uuden ajan alusta isoonvihaan*. Pori: Satakunnan Maakuntaliitto.
- Jutikkala, Eino 1932. *Entisajan kylä. Kyläköyhälistö. – Yhteishyvä 41 (14.10.1932)*.
- Jutikkala, Eino 1934a. *Sääksmäen pitäjän historia*. Sääksmäki: Sääksmäen kunta.
- Jutikkala, Eino 1934b. *Väestö ja asutus 1500-luvulta 1800-luvun puoliväliin*. Teoksessa Suolahti, Gunnar et al. (toim.) *Suomen kulttuurihistoria II. Sääty-yhteiskunnan aika 1*. Jyväskylä: Gummerus.
- Jutikkala, Eino 1942. *Suomen talonpojan historia*. Helsinki: WSOY.
- Jutikkala, Eino 1949. *Maanomistus ja väestöryhmät*. Teoksessa Voionmaa, Väinö (toim.) *Längelmäen seudun historia I: Kangasalan historia I*. Forssa.

- Jutikkala, Eino 1953. The distribution of wealth in Finland in 1800. – *Scandinavian Economic History Review* 1:1, 81–103.
- Jutikkala, Eino 1957. Väestö ja yhteiskunta. Teoksessa *Hämeen historia II: 1. Noin vuodesta 1540 vuoteen 1721*. Hämeenlinna: Karisto, 105–412.
- Jutikkala, Eino 1958. Suomen talonpojan historia. Toinen, uudistettu ja lisätty laitos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jutikkala, Eino 1980. Suurten sotien ja uuden asutusekspansion kaudet. Teoksessa Jutikkala, Eino, Kaukiainen, Yrjö & Åström, Sven-Erik (toim.) *Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi*. Helsinki: Tammi, 147–170.
- Jutikkala, Eino 2003. Tilalliset ja tilattomat. Teoksessa Rasila, Viljo, Jutikkala, Eino & Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.) *Suomen maatalouden historia. Osa I. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 447–460.
- Kallio, Topi 1913. *Palvelijapolitiikasta Suomessa 18. vuosisadalla*. Helsinki.
- Kerridge, Eric 1985. *Textile Manufacturers in Early Modern England*. Manchester: Manchester University Press.
- King, Peter 2004. *Social Inequality, Identity and the Labouring Poor in Eighteenth-Century England*. Teoksessa French, Henry & Barry, Jonathan (toim.) *Identity and Agency in England, 1500–1800*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 60–86.
- King, Steven & Tomkins, Alannah (toim.) 2003. *The poor in England 1700–1850: An economy of makeshifts*. Manchester: Manchester University Press.
- Koivisto, Olavi 1966. *Euran, Honkilahden ja Kiukaisten historia I. Historiallisen ajan alusta isoonvihaan*. Eura: Kuntien ja seurakuntien asettama historiatoimikunta.
- Koskinen Ulla & Miettinen Tiina 2017a. *Yhteisöt ja yksilöt*. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.) *Satakunnan historia V. Maakunnan synty (1550–1750)*. Pori: Satakunnan Museo / Porin kaupunki ja Satakuntaliitto, 71–142.
- Koskinen Ulla & Miettinen Tiina 2017b. *Satakuntala ja ulkomaailma*. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.) *Satakunnan historia V. Maakunnan synty (1550–1750)*. Pori: Satakunnan Museo / Porin kaupunki ja Satakuntaliitto, 143–158.
- Kriedte, P., Medick, Hans & Schlumbohm, J. 1981. *Industrialization before industrialization*. Kääntänyt B. Schempp. *Saksankielinen alkuteos 1977*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kuisma, Markku & Leppänen, Lauri 1990. Helsingin pitäjän historia II. Vanhan Helsingin synnystä isoonvihaan 1550-1713. Vantaan kaupunki.
- Kuokkanen, Rauno 1981. Suomen tiiliteollisuuden historia, osa 1: Tiilen lyönti ja käyttö ristiretkiajalta 1850-luvulle. Helsinki: Suomen Tiiliteollisuusliitto ja Tiilikeskus.
- Kussmaul, Ann 1981. Servants in husbandry in early modern England. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuusi, Sakari 1935. Hollolan pitäjän historia. Osa I. Muinaisuuden hämärästä kunnallisen elämän alkuun 1860-luvulle. Porvoo: WSOY.
- Laitinen, Riitta 2018. The Necessary and Unwanted Mobility of Lower Classes in Seventeenth-Century Swedish Towns. Teoksessa Ojala-Fulwood, Maija (toim.) Migration and Multi-ethnic Communities. Mobile People from the Late Middle Ages to the Present. Odenbourg: De Gruyter, 59–82.
- Lamberg, Marko 2018. Ylirajainen Suomi 1300–2000. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.) Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000). Tampere: Vastapaino, 31-66.
- Lambrecht, Thijs 2003. Reciprocal exchange, credit and cash: agricultural labour markets and local economies in the southern Low Countries during the eighteenth century. – Continuity and Change 18: 2, 237–261.
- Lane, Penelope, Raven, Neil & Snell, K. D. M. (toim.) 2004. Women, Work and Wages in England, 1600–1850. Woodbridge: The Boydell Press.
- Laslett, Peter 1961. The World We Have Lost. London: Methuen.
- Lenander, Anne-Marie 1997. Knektfamiljer. Soldaternas, ryttarnas och båtsmännens liv med hustrur och barn. Teoksessa Berg, Lars Otto, Klingnéus, Sören & Norman, Hans (toim.) Krigsmakt och bygd. Soldater, ryttare och befäl i Örebro län under indelningsverkets tid. Närkes militärhistoria, II. Kumla: Stiftelsen Nerikes Regementen.
- Levander, Lars 1974 (1934). Fattigt folk och tiggare. Stockholm: Institutet för folklivsforskning vid Nordiska Museet och Stockholms universitet.
- Lewis, Qwynne 1994. Proto-industrialization in France. – Economic History Review 47: 1, 150–164.
- Lext, Gösta 1968. Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Lindberg, Folke 1964. Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre vasatid. Uppsala: Verdandi.

- Lindgren, Jan 1984. Knektänkornas land. Teoksessa Ambjörnsson, Ronny & Gaunt, David (toim.) Den dolda historien. 27 uppsatser om vårt okända förflutna. Stockholm: Författarförlaget, 363–375.
- Lindh, Erik 1928. Kongliga Björneborgs Regemente. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lindström, Jonas 2014. Skattebolandbor och hälftenbrukare. Jordägare och arrende under 1600- och 1700-talet. Teoksessa Wästfelt, Anders (toim.) Att bruka men inte äga. Arrende och annan nyttjanderätt till mark i svenskt jordbruk från medeltid till idag. Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien, 61–73.
- Lindström, Jonas 2016. Om en snäll man – och om tusentals andra. Mångsyssleri bland jordfattiga i 1600-talets Sverige. Teoksessa Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala: Årsbok 2014. Uppsala: Kungl. Humanistiska vetenskaps-samfundet i Uppsala, 155–169.
- Lindström, Jonas 2017. Labouring Poor in Early Modern Sweden? Crofters and Lodgers in Västmanland in the Seventeenth Century. Julkaisematon artikkelikäsikirjoitus.
- Lindström, Jonas & Mispelaere, Jan 2011. Genus, arbete och hushåll bland jordfattiga på landsbygden. Teoksessa Jacobsson, Benny & Ågren, Maria (toim.) Levebröd: vad vet vi om tidigmodern konsarbetsdelning? Uppsala: Uppsala universitet, 131–154.
- Lindström, Jonas & Mispelaere, Jan 2015a. Vad fick 1600-tals arbetare i lön? – Historisk Tidskrift 135: 3, 432–463.
- Lindström, Jonas & Mispelaere, Jan 2015b. En plats att leva på: Geografisk rörlighet och social position i det gamla bondesamhället. – Scandia 81: 2, 71–98.
- Lindström, Jonas & Mispelaere, Jan 2016. Interdependent living: Labouring families and the Swedish mining industry in the late seventeenth century. – The History of the Family 22: 1, 136–155.
- Litzen, Veikko 1980. Perniön varhaisempi historia. Teoksessa Perniön historia I. Perniö: Perniön kunta.
- Locklin, Nancy 2007. Women's Work and Identity in Eighteenth-Century Brittany. Aldershot: Ashgate.
- Long, Pamela O. 2011. Artisan/practitioners and the rise of the new sciences, 1400–1600. Corvallis: Oregon State University press.
- Lourens, Piet & Lucassen, Jan 1999. Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung. Die lippischen Ziegler im 18. und 19. Jahrhundert. Osnabrück: Rasch.

- Lucassen, Jan 1984. Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspektief, 1600–1900. Utrecht: Jan Lucassen.
- Lucassen, Jan 1987. Migrant Labour in Europe, 1600–1900. The Drift to the North Sea. Kääntänyt Donald A. Bloch. London: Croom Helm.
- Lundh, Christer 1999. The Social Mobility of Servants in Rural Sweden, 1740–1894. – Continuity and Change 14: 1, 57–89.
- Lundh, Christer & Sundberg, Kerstin (toim.) 2002. Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer. Lund: Nordic Academic Press.
- Löfgren, Orvar 1978. The potato people: Household economy and family patterns among the rural proletariat in nineteenth century Sweden. Teoksessa Åkerman, S., Johansen, H. C. & Gaunt, D. (toim.) Chance and change: Social and economic studies in historical demography in the Baltic area. Odense: Odense University Press, 95–106.
- Malcolmson, Robert W. 1981. Life and Labour in England 1700–1780. New York: St. Martin's Press.
- Matinolli, Eeva 1982. Ruotsin vallan aika. Teoksessa Koivunen, Pentti & Matinolli, Eeva (toim.) Rymättylän historia I. Esihistoria ja Ruotsin vallan aika. Rymättylän kunta ja seurakunta.
- Melton, Edgar 1996. Population Structure, the Market Economy, and the Transformation of "Gutsherrschaft" in East Central Europe, 1650–1800: The Cases of Brandenburg and Bohemia. – German History 16: 3, 297–327.
- Miettinen, Tiina 2012. Ihanteista irrallaan. Hämeen maaseudun nainen osana perhettä ja asiakirjoja 1600-luvun alusta 1800-luvun alkuun. Tampere: Tampere University Press.
- Miettinen, Tiina 2014. Väestönkasvu ja yhteiskunta. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.) Satakunnan historia VI. Uudistuva maakunta (1750–1869). Pori: Satakunnan Museo / Porin kaupunki ja Satakuntaliitto.
- Miettinen, Tiina 2015. Piikojen valtakunta: nainen, työ ja perhe 1600- ja 1700-luvuilla. Jyväskylä: Atena.
- Miettinen, Tiina & Mäkelä-Alitalo, Anneli 2009. Hauhon historia II. Hauho: Hauho-Seura ry.
- Mispelaere, Jan 2013. Att tänja på gränserna: Försörjning av ett samhälle i utkanten av det svenska riket. Teoksessa Ericsson, Peter et al. (toim.) Allt på ett bräde. Stat, ekonomi och bondeoffer: en vänbok till Jan Lindegren. Uppsala: Uppsala universitet, 57–72.
- Muldrew, Craig 2011. Food, Energy and the Creation of Industriousness: Work and Material Culture in Agrarian England, 1550–1780. Cambridge: Cambridge University Press.

- Mäkelä, Anneli 1979. Hattulan kihlakunnan ja Porvoon läänin autioituminen myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Nederveen Meerkerk, Elise van 2007. De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581–1810. Amsterdam: Aksant Academic Publishers.
- Nederveen Meerkerk, Elise van 2008. Couples cooperating? Dutch textile workers, family labour and the 'industrious revolution', c. 1600–1800. – *Continuity and Change* 23: 2, 237–266.
- Nederveen Meerkerk, Elise van 2010. Market Wage of Discrimination? The Remuneration of Male and Female Wool Spinners in the Seventeenth-century Dutch Republic. – *Economic History Review* 63: 1, 165–186.
- Nenonen, Marko 2018. Alueiden Suomi 1500–2000. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.) Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000). Tampere: Vastapaino, 67–91.
- Niemelä, Jari 1990. Tuntematon ruotusotilas. Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sosiaalinen ja taloudellinen asema Satakunnassa. Helsinki: Suomen Historiallinen seura.
- Norring, Petteri 2016. Eino Jutikkala ja yhteiskunnallinen muutos maatalouden historiassa. – Ennen ja nyt. *Historian tietosanomat* 2/2016.
- Notkola, Irma-Leena 1994. Hedelmällisyys. Teoksessa Koskinen, Seppo et al. (toim.) Suomen väestö. Helsinki: Gaudeamus, 64–106.
- Nummela, Ilkka 2003. Asutus, pelto ja karja. Teoksessa Rasila, Viljo, Jutikkala, Eino & Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.) Suomen maatalouden historia. Osa I. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 133–158.
- Nummela, Ilkka 2018. Väestö, asutus ja elintaso ennen teollistumista 1500–1900. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.) Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000). Tampere: Vastapaino, 92–113.
- Nygård, Toivo 1989. Suomen palvelusväki 1600-luvulla: Palkollisten määrä, työ, palkkaus ja suhteet isäntäväkeen. Helsinki: Suomen Historiallinen seura.
- Ogilvie, Sheilagh & Cerman, Marcus (toim.) 1996. *European Proto-industrialization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oja, Aulis 1966. Maskun historia. Turku: Maskun kunta ja seurakunta.
- Ojala, Kirsi 2009. Opportunity or Compulsion? Domestic Servants in Urban Communities in the Eighteenth Century. Teoksessa Karonen, Petri (toim.) *Hopes and Fears for the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 206–222.

- Ojala-Fulwood, Maija (toim.) 2018. *Migration and Multi-ethnic Communities. Mobile People from the Late Middle Ages to the Present*. Odenbourg: De Gruyter.
- Orrman, Eljas 1980. Henkikirjat henkilöhistoriallisena lähteenä. – *Genos* 51, 1–21.
- Orrman, Eljas 2003a. Keskiajan maatalous. Teoksessa Rasila, Viljo, Jutikkala, Eino & Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.) *Suomen maatalouden historia. Osa I. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 87–114.
- Orrman, Eljas 2003b. Talonpoikainen maalaisyhteiskunta. Teoksessa Rasila, Viljo, Jutikkala, Eino & Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.) *Suomen maatalouden historia. Osa I. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 115–129.
- Overton, Mark 1996. *Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500–1850*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oxley, Geoffrey W. 1974. *Poor Relief in England and Wales, 1601–1834*. London: David & Charles.
- Paloposki, Toivo J. 1981. Muuttoliike Suomesta Ruotsiin Kustaa Vaasan hallituskaudelta Suomen sotaan. Teoksessa Koivukangas, Olavi (toim.) *Utvandringen från Finland till Sverige genom tiderna – Siirtolaisuus Suomesta Ruotsiin kautta aikojen*. Turku: Siirtolaisinstituutti, 27–44.
- Papunen, Pentti 1996. Ikaalinen eräalueena ja kappeliseurakuntana keskiajalta noin vuoteen 1640. Teoksessa Alhonen, Pentti, Papunen, Pentti & Sarkki-Isomaa, Seija (toim.) *Ikaalisten entisen emäpitäjän historia I. Vuoteen 1640. Ikaalinen: Ikaalisten kaupunki*, 161–389.
- Peltonen, Matti 1992. *Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysymys Suomessa*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Petander, C.-B. J. 1973. *Kungliga Österbottens regemente 1723–1771*. Vaasa: Svensk-Österbottniska Samfundet.
- Petander, C.-B. J. 1975 *Kungliga Österbottens regemente under Gustaf III:s tid*. Vaasa: Svensk-Österbottniska Samfundet.
- Petersson, Erik 2013. Stormaktstidens lemlästade soldater. Teoksessa Holmlund, Sofia & Sandén, Annika (toim.) *Usla, elända och arma. Samhällets utsatta under 700 år*. Stockholm: Natur & Kultur, 95–118.
- Petersson, Erik 2014. Wounded Veterans and the State: The Precursor of the Veteran's Home in Sweden (1560–1650). – *Scandinavian Journal of History* 39: 2, 185–197.
- Petersson, Erik 2017. *Sårade soldater. Livet efter stormaktstidens krig*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Piilonen, Juhani 2007. *Sastamalan historia 2. 1300–1860*. Vammala: Vammalan kaupunki.

- Pitkänen, Kari 1980. Väestörakenteen muuttuminen ja väestönkehitys. Teoksessa Jutikkala, Eino, Kaukiainen, Yrjö & Åström, Sven-Erik (toim.) Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi. Helsinki: Tammi, 367–385.
- Pitkänen, Kari 1994. Suomen väestön historialliset kehityslinjat. Teoksessa Koskinen, Seppo et al. (toim.) Suomen väestö. Helsinki: Gaudeamus, 26–48.
- Pound, John 1971. Poverty and Vagrancy in Tudor England. London: Longman.
- Pulma, Panu 1983. "Rätta fattiga eller lättingar?" – Frihetstidens inhysingar. – Historisk tidskrift för Finland 68: 4, 394–409.
- Pulma, Panu 1985. Fattigvård i frihetstidens Finland: En undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Pulma, Panu 1986. Köyhäinhoito ja tilaton väestö 1700-luvulla. Teoksessa Suku ja tieto 3. Sukututkimuspäivien esitelmiä 1982–1986. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura.
- Rahikainen, Marjatta & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) 2006. Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ranta, Raimo 1978. Pohjanmaan maaseudun käsityöläiset vuosina 1721–1809 I. Käsityöläiseksi pääsy ja käsityöläisten lukumäärä. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Rantanen, Arja 2014. Pennförare i periferin: österbottniska sockenskrivare 1721–1868. Turku: Åbo Akademi.
- Rantanen, Martti 1997. Tillväxt i periferin: Befolkning och jordbruk i Södra Österbotten, 1750–1890. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Rasila, Viljo 1961. Suomen torpparikysymys vuoteen 1909. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Rasila, Viljo 1968. Kansalaissodan sosiaalinen tausta. Helsinki: Tammi.
- Rasila, Viljo 2003: Torpparijärjestelmä. Teoksessa Rasila, Viljo, Jutikkala, Eino & Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.) Suomen maatalouden historia. Osa I. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 365–384.
- Royen, Paul C., Bruijn, Jaap R. & Lucassen Jan (toim.) 1997. "Those Emblems of Hell"? European Sailors and the Maritime Labour Market, 1570–1870. St. John's: International Maritime Economic History Association.
- Saarenheimo, Juhani 1974. Vanhan Pirkkalan historia. Nokia: Vanhan Pirkkalan historiatoimikunta.
- Saarenheimo, Juhani 1984. Vanhan Ylä-Satakunnan maaseudun yhteiskuntarakenne ennen teollistumista. Teoksessa Jaakkola, Jouko (toim.) Tampere. Tutkimuksia ja kuvauksia VIII. Tampere: Tampereen Historiallinen Seura, 27–49.

- Schellekens, Jona 1991. Determinants of marriage patters among farmers and agricultural laborers in two eighteenth-century Dutch villages. – *Journal of Family History* 16: 2, 139–155.
- Schmidt, Ariadne 2009. Women and Guilds: Corporations and Female Labour Market Participation in Early Modern Holland. – *Gender & History* 21: 1, 170–189.
- Sharpe, Pamela 2000. *Adapting to Capitalism. Working Women in the English Economy, 1700–1850*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Simonton, Deborah 1998. *A History of European Women's Work, 1700 to the Present*. Abingdon: Routledge.
- Sirén, Kirsi 1999. *Suuresta suvusta pieneen perheeseen. Itäsuomalainen perhe 1700-luvulla*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Sjöberg, Maria 2008. *Kvinnor i fält: 1550–1850*. Möklinta: Gidlunds.
- Skrubbeltrang, Fridlev 1977 (1940). *Husmand og inderste: studier over Sjællandske landboforhold i perioden 1660–1800*. Copenhagen: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.
- Snell, K. D. M. 1985. *Annals of the labouring poor: social change and agrarian England, 1660–1900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Soininen, Arvo M. 1974. *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomen perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Soininen, Arvo, M. 1980. *Maatalous. Teoksessa Jutikkala, Eino, Kaukiainen, Yrjö & Åström, Sven-Erik (toim.) Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi*. Helsinki: Tammi, 386–407.
- Solantie, Reijo 2012. *Ilmasto ja sen määräämät luonnonolot Suomen asutuksen ja maatalouden historiassa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Soltow, Lee 1981. Wealth distribution in Finland in 1800. – *Scandinavian Economic History Review* 29: 1, 21–32.
- Soltow, Lee 1985. The Swedish census of wealth at the beginning of the 19th century. – *Scandinavian Economic History Review* 33: 1, 1–24.
- Spufford, Margaret 1974. *Contrasting communities: English villagers in the sixteenth and seventeenth centuries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stone, Lawrence 1966. Social Mobility in England, 1500–1700. – *Past and Present* 33: 1, 16–55.
- Suolahti, Gunnar 1909–1917. *Elämää Suomessa 1700-luvulla: 1–2*. Porvoo: WSOY.
- Suvanto, Seppo 1960. *Katsaus Hämeen-Satakunnan vaiheisiin 1550–1700. Teoksessa Hämeen historia II: 2. Noin vuodesta 1540 vuoteen 1721*. Hämeenlinna: Karisto.

- Svenska Akademiens ordbok (SAOB). Verkkójulkaisu. Saatavissa: <http://www.saob.se/>.
- Svensson, Sigfrid 1943. Böndernas tjänstefolk. Teoksessa Lindblom, Andreas (toim.) Arbetaren i helg och söcken: kulturhistoriska studier. Del 1, Hus och hem. Stockholm: Tiden, 117–130.
- Söderberg, J. 1978. Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Tarkiainen, Kari 1990. Finnarnas historia i Sverige I. Inflyttarna från Finland under den gemensamma rikets tid. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Thompson, E. P. 1991 (1963). The Making of the English Working Class. Toronto: Penguin Books.
- Utterström, Gustaf 1957. Jordbrukets arbetare: Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. Stockholm: Tiden.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 1994. Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa. Suomen kultasepäntyö Ruotsin ajan lopulla valtakunnallista taustaa vasten. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 1998. Käsin tehty – miehelle ammatti, naiselle ansioiden lähde: käsityötuotannon rakenteet ja strategiat esiteellisessä Turussa Ruotsin ajan lopulla. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2002: Ruokaa, vaatteita, hoivaa: naiset ja yrittäjyys paikallisena ja yleisenä ilmiönä 1700-luvulta nykypäivään. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2006. Kaupunkilaispiikojen elämää 1770-luvun Turussa. Teoksessa Rahikainen, Marjatta & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 112–133.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2012. Ujostelemattomat. Kättilöiden, synnytysten ja arjen historiaa. Helsinki: WSOY.
- Vappula, Jorma 1999. Ikaalisten entisen emäpitäjän historia II. 1641–1721. Vammala: Honkajoen kunta, Ikaalisten kaupunki, Jämijärven kunta, Kankaanpään kaupunki, Kihniön kunta ja Parkanon kaupunki.
- Viikki, Raimo 1973. Suur-Huittisten historia II. Punkalaitumen eroamisesta kunnallisen itsehallinnon alkuun n. 1639–1860. Huittinen: Huittisten, Vampulan, Keikyän ja Kouvatsan kunnat.
- Vilkuna, Kustaa H. J. 1994. Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi, ruukinpatruunalle hyödyksi: Suomen rautateollisuus suurvalta-ajalla. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Vilkuna, Kustaa H. J. 1996. Arkielämää patriarkalisessa työmiesyhteisössä. Rautaruukkilaiset suurvalta-ajan Suomessa. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

- Villstrand, Nils Erik 1989. Statsmakt och migration under svensk stormaktstid. – Historisk Tidskrift för Finland 74: 1, 1–29.
- Virkkala, K., Kopisto, A. & Lehtinen, E. 1967. Suur-Uvilan historia I. Porin maalaiskunta ja Ulvila.
- Virrankoski, Pentti 1975. Suomen taloushistoria: kaskikaudesta atomiaikaan. Helsinki: Otava.
- Virrankoski, Pentti & Korhonen, Onni 1996. Varsinais-Suomen historia VI: 5. Sotilasrasitus Varsinais-Suomessa 1617–1809. Turku: Varsinais-Suomen liitto.
- Virtanen, A. E. 1934. Kyläyhteiskunta ennen isojakoa. Teoksessa Suolahti, Gunnar et al. (toim.) Suomen kulttuurihistoria II. Sääty-yhteiskunnan aika 1. Jyväskylä: Gummerus.
- Vuorimies, Heikki 2015. Suuren Pohjan sodan jälkeen Hämeeseen siirretyt ruotsalaissotilaat noin vuoteen 1760. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Waris, Elina 1999. Yksissä leivissä. Ruokolahtelainen perhelaitos ja yhteisöllinen toiminta 1750–1850. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Wentz, Hilmer 1980. Klockaren i helg och söcken: Från medeltid till nutid. Lund: Ekstrand.
- Wilmi, Jorma 1988. Heinolan pitäjän historia keskiajalta 1860-luvulle. Teoksessa Wilmi, J., Helin, T. & Seger, T. (toim.) Heinolan pitäjän historia 1860-luvulle. Heinola: Heinolan maalaiskunta.
- Wilmi, Jorma 1991. Isäntäväet ja palvelusväen pito 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella: taloudellispohjainen tutkimus Turun ja Porin sekä Pohjanmaan läänien maaseudulta. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Wilmi, Jorma 2003. Palkolliset ja tilaton väestö. Teoksessa Rasila, Viljo, Jutikkala, Eino & Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.) Suomen maatalouden historia. Osa I. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 223–238.
- Winberg, Christer 1975. Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Wohlin, Nils 1908. Torpare-, backstugu- och inhysesklasserna. Öfversikt af deras uppkomst, tillväxt och aftagande med särskild hänsyn till torparklassens undergräfvande. Emigrationsutredningen. Bil. 11. Stockholm: P. A. Norstedt.
- Wohlin, Nils 1909. Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751–1900. Emigrationsutredningen. Bil. 9. Stockholm: P. A. Norstedt & söner.
- Woolf, Stuart 1986. The poor, proto-industrialization and the working class: Italy (sixteenth to nineteenth centuries). Teoksessa Woolf, Stuart (toim.) The Poor in Western Europe in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. London & New York: Methuen, 47–75.

- Wrightson, Keith 1977. Aspects of social differentiation in rural England c. 1580–1660. – *Journal of Peasant Studies* 5: 1, 33–47.
- Wrightson, Keith 1982. *English Society, 1580–1680*. Abingdon: Routledge.
- Wrightson, Keith 1991. *The Making of an Industrial Society: Whickham, 1560–1765*. Oxford: Oxford University Press.
- Wrightson, Keith & Levine, David 1979. *Poverty and Piety in an English Village. Terling 1525–1700*. Oxford: Clarendon Press.
- Wästfelt, Anders (toim.) 2014. *Att bruka men inte äga. Arrende och annan nyttjanderätt till mark i svenskt jordbruk från medeltid till idag*. Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien.
- Ågren, Maria 1997. *Att hävda sin rätt. Synen på jordägande i 1600-talets Sverige, speglad i institutets urminnes hävd*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Ågren, Maria 2012. *En tullares liv: sociala praktiker i den tidigmoderna statens utkanter*. Teoksessa Wallenberg Bondesson, Maria, Husz, Orsi, Myrdal, Janke & Tydén, Mattias (toim.) *Människans kunskap och kunskapen om människan: en gränslös historia*. Lund: Sekel Bokförlag.
- Ågren, Maria (toim.) 2017. *Making a Living, Making a Difference. Gender and Work in Early Modern European Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Åstrom, Sven Erik 1978. *Hur stor var Finlands befolkning under stormaktstiden*. Helsinki: Helsingin yliopisto.